

הוראת השואה בבתי ספר ממלכתיים בישראל מחקר חינוכי 2007 - 2009

ד"ר אריק ה' כהן

בשיתוף פעולה עם ד"ר עינת בר-און כהן

ובהשתתפות

אדם פרקש, אליסון אופננסקי, אושרי ווייס ואפרת בלברג-רוטנשטרייך

חלק 1

ירושלים, אפריל 2010

תוכן דברים

5	תקציר מנהלים
9	תודות
9	ועדת ההיגוי
10	תורמים
10	צוות המחקר
11	הערות והגדרות
12	מטרות המחקר
14	הוראת השואה בישראל: סיכום היסטורי
17	נקודות עיקריות ממחקרים קודמים על אודות הוראת השואה
18	מתודולוגיה
20	אוכלוסיות הסקר: נתונים דמוגרפיים
20	בתי ספר
20	מורים
22	תלמידים
24	מאפיינים בסיסיים של הוראת השואה בישראל: חוויה ופדגוגיה רב מימדיות
24	הזמן המוקדש להוראת השואה
25	חשיפת התלמידים לנושא השואה
27	הוראת השואה
30	הכשרת מורים
32	המסע לפולין
33	דיונים ומחלוקות בעניין המסע לפולין
33	המסע לפולין: יחסה ועמדותיה של אוכלוסיית המחקר
37	מורים
38	סיכום הממצאים על המסע לפולין
39	השואה: אמונות, ערכים וגישות בקרב מנהלים, מורים ותלמידים
39	מרכזיות השואה וחשיבותה
42	היקף הטרגדיה
46	הערכה של הוראת השואה
46	הערכת התלמידים
50	היכרות התלמידים עם פריטים הקשורים לשואה
52	הערכת המנהלים
55	הערכת המורים
55	הערכת המסעות לפולין
55	שביעות רצון מהמסע
56	השפעת המסע על המחויבות לזיכרון השואה
58	השוואה בין סוגי המורים השונים
58	השוואה בין המשתתפים במסע לאלו שלא השתתפו במסע

58	חשיפה לנושא
58	בקיאות בנושא
	הערכת לימודי השואה בקרב תלמידים שהשתתפו
59	ותלמידים שלא השתתפו במסע לפולין
60	זהות יהודית-ישראלית בקרב המשתתפים והלא משתתפים במסע לפולין
	השפעת הזרם של בית הספר : המסע לפולין בקרב התלמידים
61	בבתי ספר ממלכתיים וממלכתיים דתיים
	השפעת המסע על הזהות היהודית, הזהות הישראלית ועל ערכים
63	אוניברסליים
65	"חווית פולין"
	הוראת השואה בחטיבות הביניים והתיכונים בבתי ספר ממלכתיים
67	וממלכתיים דתיים : מבט השוואתי על ההשפעה של הכיתה וסוג בית הספר
67	ערכים ואמונות בסיסיים בקרב תלמידי כיתות ט'
69	עמדות כלפי השואה : השוואה בין תלמידי כיתות ט' ותלמידי כיתות י"ב
70	פעילויות חינוכיות הקשורות לשואה בחטיבות הביניים ובבתי הספר התיכוניים
72	הערכת לימודי השואה בחטיבות ביניים ותיכונים ממלכתיים וממלכתיים דתיים
72	השוואה של תלמידי כיתות ט' בבתי ספר ממלכתיים וממלכתיים דתיים
72	השוואה לפי כיתות בבתי ספר ממלכתיים דתיים
73	השוואה לפי כיתות בבתי ספר ממלכתיים
74	השפעות חברתיות-דמוגרפיות על הוראת השואה
75	הרלוונטיות של הוראת השואה
77	היקף האסון : אוניברסלי או יהודי
78	מרכיב קוגניטיבי : היכרות עם פריטים הקשורים לשואה
79	המסע לפולין
82	המלצות המרואיינים לשיפור הוראת השואה
82	אתגרים בהוראת השואה
86	משפט המיפוי של ההמלצות
89	מטרות, מסרים והפדגוגיה של הוראת השואה
89	ערכים יהודיים, ציוניים ואוניברסליים
89	המטרות של הוראת השואה
93	למידה קוגניטיבית וחוייתית
95	מחשבות ומסקנות זמניות
97	ביבליוגרפיה

100	נספחים
101	נספח א: רשימת המרואיינים
113	נספח ב: לוח הזמנים למחקר
114	נספח ג: ביבליוגרפיה נוספת בהוראת השואה
122	נספח ד: סקירה היסטורית של הוראת השואה בארץ
131	נספח ה: השאלונים
132	שאלון למנהל/ת: בתי ספר תיכוניים
137	שאלון למנהל/ת: חטיבות ביניים
141	שאלון למורים העוסקים בנושא
145	שאלון לתלמידי כיתות ט'
150	שאלון לתלמידי כיתות י"ב
152	נספח ו: מושגי יסוד בשואה - שאלון לתלמיד
159	נספח ז: ניתוח מבני (SSA) של חשיפת התלמידים להוראת השואה במגוון מסגרות
	נספח ח: ניתוח מבני (SSA) של אמונות, ערכים ועמדות של התלמידים
160	בעניין השואה
	נספח ט: ניתוח מבני (SSA) של הסיבות "להיות יהודי": השוואה בין תלמידים
162	ישראלים ובין משתתפי המסעות לישראל מקרב יהדות התפוצות
164	נספח י: ניתוח מבני (SSA) של היכרות התלמידים עם פריטים הקשורים לשואה
	נספח י"א: ניתוח מבני (SSA) המשווה מאפיינים חברתיים-דמוגרפיים
165	של תלמידים שנסעו לפולין ושל התלמידים שלא נסעו
	נספח י"ב: מטריצת מתאמים בין היקף השואה ומשתנים אחרים המבטאים ערכים
168	יהודיים, ישראלים ואוניברסאליים
	נספח י"ג: חשיפה לפעילויות הקשורות לשואה בבית הספר, בבית ובתנועות הנוער
169	בקרב תלמידי כיתות ט' וכיתות י"ב
171	נספח י"ד: ניתוח גורמים של השפעות חברתיות-דמוגרפיות על הוראת השואה
172	נספח ט"ו: השתתפות המורים בהשתלמויות לפי המוסד
173	נספח ט"ז: ספרים המשמשים את המורים בהוראת השואה
174	נספח י"ז: המלצות המורים בהתאם לנושא אותו הם מלמדים
178	נספח י"ח: ניתוח מבני (SSA) של המלצות המורים להוראת השואה
	נספח י"ט: הוראת השואה – נקודות מבט שונות, ניתוח ראיונות:
180	ד"ר עינת בר-און כהן

הוראת השואה בבתי הספר הממלכתיים בישראל

תקציר מנהלים

בשנים 2007-2009 ערכנו סקר ארצי על אודות הוראת השואה בבתי הספר הממלכתיים בישראל. בסקר השתתפו 307 מנהלים, 519 מורים ו-2,540 תלמידים בחטיבות ביניים ובבתי ספר תיכוניים ממלכתיים וממלכתיים דתיים. הממצאים העיקריים של המחקר הם:

חשיבות נושא השואה ומרכזיותו

השואה היא נושא מרכזי במערכת החינוך הישראלית. מנהלים, מורים ותלמידים מייחסים לה חשיבות רבה, ולמעשה, השואה היא מכנה משותף לתלמידים מרקע דמוגרפי שונה. אין הבדלים משמעותיים בין תלמידים מקבוצות דמוגרפיות שונות בתפיסת הנושא מבחינתם האישית ומבחינת הערכת לימודי השואה.

- 76% מהתלמידים ו-96% מהמורים דיווחו שהשואה משפיעה על השקפת העולם שלהם.
- 94% מהתלמידים היו מחויבים לשימור זיכרון השואה.
- 83% מהתלמידים היו מעוניינים ללמוד יותר על אודות השואה.
- החשיבות המיוחסת לנושא זה הובהרה שוב ושוב בראיונות, בקבוצות מיקוד ודרך שאלות פתוחות.

הוראת השואה: זהות, ערכים ואידיאולוגיה

קיימת הסכמה רחבה בין המנהלים והמורים בנוגע לערכים הבסיסיים ולהשלכות החינוכיות של הוראת השואה.

- 82% אחוז מהמורים רואים בשואה טרגדיה לאנושות כולה ולא רק לעם היהודי.
- מנהלים ומורים הגדירו את ההשלכות היהודיות, הציוניות והאוניברסאליות של השואה כחשובות:
- 100% מהמנהלים ו-92% מהמורים רואים בחיזוק המחויבות לקיומה של מדינת ישראל עצמאית מטרה חשובה בהוראת השואה.
- 97% מהמנהלים ו-81% מהמורים רואים בחיזוק ערכים הומניים אוניברסליים מטרה חשובה בהוראת השואה.
- 99% מהמנהלים ו-93% מהמורים רואים בהנחלת זיקה לגורל העם היהודי מטרה חשובה בהוראת השואה.
- מנהלים ומורים בבתי הספר הממלכתיים הדגישו במיוחד את הערכים האוניברסליים, ואת חיזוק מחויבות התלמידים למלחמה בגזענות וחיזוק הדמוקרטיה.

האחידות באמונות ובערכים של התלמידים גדולה אף יותר, ויש הבדלים ספורים בין התלמידים בבתי הספר המ"מ והממ"ד (מלבד לנושאים הקשורים באמונה דתית ומנהגיה). הדעות התחזקו מעט בקרב התלמידים המבוגרים יותר.

- 81% מהתלמידים רואים בשואה טרגדיה לאנושות כולה ולא רק לעם היהודי.
- 88% מהתלמידים חשו תחושת הזדהות עם העם היהודי.
- 86% מהתלמידים מחויבים לקיומה של מדינה יהודית עצמאית.
- 80% מהתלמידים הזדהו עם ערכים אוניברסליים.
- 94% מהתלמידים מחויבים לזיכרון השואה.

גישות שונות להוראת השואה

שני קטבים מאפיינים את הגישות של המחנכים, המנהלים והמומחים: הקוטב האחד הוא למידה קוגניטיבית לעומת למידה חווייתית, ושני, הנחלת ערכים אוניברסליים לעומת הדגשת ערכים יהודיים. עם זאת, הוויכוחים הללו אינם בהכרח ניגודים סותרים, אלא קצוות של אותה קשת שעשויים גם להשלים זה את זה. ניתן לשלב לימוד קוגניטיבי וחווייתי כך שאף יגבירו זה את זה, וכך אפשר גם לשלב ערכים יהודיים ואוניברסליים. נקודות החיבור שבין הגישה הקוגניטיבית והחווייתית ללימוד וערכים אוניברסליים/פרטניים התחדדו במיוחד בהערכת ההשפעה של המסע לפולין.

הוראת השואה: חוויה ופדגוגיה רב-ממדיות

באופן כללי, התלמידים חשופים מאוד לנושא השואה במסגרות מגוונות ופעילויות שונות. כמו התלמידים, גם המורים מעורבים בפעילויות שונות ומשתמשים בשיטות מגוונות.

- בית הספר הוא הסביבה החשובה ביותר לחשיפת התלמידים לנושא השואה. הנוער הישראלי לומד על השואה גם דרך תנועות הנוער והמשפחה, אך בתדירות נמוכה בהרבה.
- הוראת השואה בבתי הספר הישראליים כוללים צירוף חינוך פורמלי (בעיקר שיעורי היסטוריה) ובלתי פורמלי (טקסים, טיולים וכו'). בנוסף לשיעורי החובה, תלמידים נוכחים בטקסים (95%), רואים הצגות ומצגות (82%) ומבקרים במוסדות להנצחת השואה (85%) במסגרת בית הספר.
- אמצעי הלימוד היעיל ביותר אודות השואה לדעתם של התלמידים הוא המסע לפולין ושמיעת עדויות מהניצולים (91% מהתלמידים דרגו הן את המסע והן את העדויות כיעילים או יעילים מאוד). הדירוג גבוה עוד יותר בקרב התלמידים שהשתתפו במסע.
- 80% מהמורים מעורבים ביותר מסוג אחד של פעילות הקשורה להוראת השואה – בעיקר הוראה בנוסף לפעילויות בלתי פורמליות כגון טקסים, טיולים וכו'. רק 20% מהמורים מעורבים בסוג אחד של פעילות (לרוב הוראה). באופן דומה, 66% מהמורים מיישמים כמה שיטות בהוראה (הרצאות, פרויקטים קבוצתיים, עבודות יצירה).

- מספר השעות המוקצות להוראת השואה עולה באופן דרמטי בכיתה י"א, כאשר התלמידים מתכוונים לבחינות הבגרות.
- מתוך 18 ספרי הלימוד שעוסקים בשואה בהם נעשה שימוש בבתי הספר, שניים בלטו במיוחד. באחד משתמשים 65% מהמורים ובשני 11%.
- יותר ממחצית מהמורים קיבלו הכשרה בהוראת השואה במסגרת קורס העשרה מקצועי במהלך השנתיים האחרונות.

חשיבותו והשפעתו של המסע לפולין

המסע לפולין הוא בין ההיבטים החשובים והיעילים ביותר של הוראת השואה. מנהלים, מורים ותלמידים מייחסים לו חשיבות רבה:

- 44% מתלמידי כיתה י"ב שנשאלו השתתפו במסע לפולין
 - בין אלה שהשתתפו במסע לפולין, 89% מהמורים ו-96% מהתלמידים היו שבעי רצון.
 - 99% מהתלמידים שהשתתפו במסע לפולין תיארו אותו כאמצעי יעיל ללימוד השואה.
 - 80% מתלמידי כיתה ט' מתכוונים לצאת למסע בעתיד.
- ההשפעות העיקריות של המסע הן הגדלת הידע של התלמידים על אודות השואה וחיזוק המחויבות לזיכרון השואה:
- אחוז גבוה יותר של תלמידים שנסעו לפולין סיפרו שהם מרגישים בעלי ידע על אודות השואה (74% בהשוואה ל-62% של אלה שלא נסעו לפולין).
 - אחוז גבוה יותר של תלמידים שנסעו לפולין מזהים שמות, מקומות ואירועים המיוחסים לשואה. ההבדל שבין המשתתפים ולא משתתפים בולט במיוחד בידע הקשור לפרטים שאינם נחלת הרוב.
 - 96% מהמנהלים של בתי הספר המארגנים מסעות לפולין, 94% מהמורים המשתתפים ו-91% מהתלמידים המשתתפים חושבים שהמסע לפולין מחזק את המחויבות לזיכרון השואה.
 - השתתפות במסע מגבירה את הנטייה לראות בשואה טרגדיה לאנושות כולה (89% מהמשתתפים בהשוואה ל-80% מאלה שלא השתתפו).

פרופיל המשתתפים במסע לפולין

השתתפות במסע היא אחד התחומים היחידים שבו ניתן להבחין בהבדל בין תלמידים מרקע דמוגרפי שונה.

- 61% מהתלמידים שלא השתתפו במסע לפולין ציינו שעלות המסע הייתה המכשול הגדול ביותר. הסבירות נמוכה שתלמידים משכבות חברתיות-כלכליות נמוכות ישתתפו במסע. קשר משפחתי לשואה (רקע אשכנזי, אובדן קרוב משפחה בשואה) מגדיל את הסבירות להשתתפות במסע.

שביעות רצון מהוראת השואה

באופן גורף, הקהלים השונים מרוצים מתוכניות הוראת השואה בבתי הספר:

התלמידים

- 83% שבעי רצון.
- 85% אמרו שהנושאים הנלמדים בשיעורי הוראת השואה מעוררי מחשבה.
- 80% אמרו שהנושאים הנלמדים בשיעורי הוראת השואה רלוונטיים לחייהם.

המנהלים

- 83% מרוצים מהאיכות הכללית של הוראת השואה בבתי הספר שלהם.

המורים

- הרוב הגדול של המורים הביע שביעות רצון מההכשרה הכללית (84%) ומקורסי ההעשרה (73%) בהוראת השואה.
- המורים להיסטוריה חשים מוכשרים יותר ללמד את השואה: 92% מהמורים להיסטוריה חשים מוסמכים בהשוואה ל-72% מהמורים האחרים (89% מאלה שמלמדים היסטוריה והם גם מחנכים או מלמדים מקצוע נוסף).
- בהתייחס להוראת השואה בישראל באופן כללי, רוב המורים שבעי רצון (67%).

המלצות לשיפור הוראת השואה

למרות התחושה הכללית של שביעות רצון מהוראת השואה בין הקהלים השונים, היו למרואיינים גם המלצות לשינוי ולשיפור:

- הקצבת יותר שעות להוראת השואה – זוהי המלצתם של 72% מהמנהלים ו-79% מהמורים. הבקשה להקצבת שעות נוספות התקבלה במיוחד מהמנהלים ומהמורים בחטיבות הביניים: 78% ממנהלי חטיבות הביניים ו-87% מהמורים בחטיבות הביניים ממליצים על הגדלת מספר השעות להוראת השואה.
- 44% מהמורים הביעו צורך ביותר קורסי העשרה והכשרה.
- 88% מהמנהלים ו-87% מהמורים המליצו על הגדלת פעילויות חינוכיות בלתי פורמליות הקשורות לשואה (טקסים, טיולים וכו').
- 78% מהמנהלים ו-67% מהמורים מציעים להדגיש יותר את ערכי הציונות.
- 61% מהמנהלים ו-68% מהמורים ממליצים להגביר את הדגש על ידע בנושא השואה.
- 57% מהמנהלים ו-60% מהמורים הציעו לשים יותר דגש על ערכים אוניברסליים.
- הדעה שבוטאה באופן חזק וחוזר (בראיונות ובשאלות פתוחות) שהיא שיש ללמד את השואה באופן עמוק ומשמעותי ולא רק כחומר לבחינות.

תודות

מחקר זה לא היה אפשרי ללא השתתפותם ותמיכתם של אנשים רבים. אנו מעוניינים להודות במיוחד לאנשים הבאים:

ועדת ההיגוי

ד"ר יעל ברנהולץ: מנהלת יחידת מחקר מנהל חברה ונוער, משרד החינוך
אריה ברנע: מנהל תיכון ממלכתי
שרה וידר: מפמ"רית היסטוריה בבתי ספר ממלכתיים דתיים, משרד החינוך
הניה וינטרוב: מורה להוראת השואה בבית ספר ממלכתי דתי
מיכאל ירון: מפמ"ר היסטוריה בבתי ספר ממלכתיים, משרד החינוך
פרופסור דן מיכמן: אוניברסיטת בר-אילן ויד ושם
ד"ר זאב מנקוביץ: האוניברסיטה העברית בירושלים ויד ושם
דורית נובק: מנהלת בית הספר המרכזי להוראת השואה ביד ושם
צבי ענבר: וועידת התביעות
עדינה שודובסקי: סגנית ליועץ הבכיר להקצאות בישראל, וועידת התביעות
בית הספר לחינוך באוניברסיטת בר-אילן ובמיוחד פרופ' זמירה מברך (ראש בית הספר), ד"ר שמעון
אוחיון, מר משה סלומון, גברת איילת קהלני
המכון לחקר החינוך הדתי ולקידומו ע"ש שטרן באוניברסיטת בר-אילן ובמיוחד ראש המכון, פרופ'
ישראל ריץ
פרופ' סידני שטראוס, מדען ראשי במשרד החינוך והרב אירווינג גרינברג עבור המלצותיהם החמות
המומחים שרואינו ארוכות עבור המחקר (ראה רשימה מפורטת בנספח א). אין ערוך לתרומתם
למחקר זה.
ד"ר אבי צפרוני, שהסכים לעזור לנו בהפצת השאלונים שלנו ברשת אורט
המנהלים, המורים והתלמידים שהשתתפו בסקר
קבוצת המדען הראשי במשרד החינוך הישראלי
ד"ר יצחק וייס עבור ייעוץ הסטטיסטי
ד"ר יעל קליין עבור תרומתה אודות היסטוריית הוראת השואה בישראל
קלוד רישאר עבור הערותיו על הגרסה הקודמת של הדו"ח

תורמים

מחקר זה התאפשר בזכותן של תרומות שניתנו על ידי :
ועידת התביעות (התורם הראשי)

Conference on Jewish Material Claims against Germany ,Inc. (Claims Conference)

קרן מנדל ומדלן ברמן
קרן משפחת רודמן לצדקה
הקרן המשפחתית של פול ומרגרט פדר
מרכז ארגוב לחקר העם היהודי ומדינת ישראל באוניברסיטת בר-אילן
קרן יעקב גינצבורג
המכון לחקר החינוך הדתי ולקידומו ע"ש שטרן באוניברסיטת בר-אילן
בנק הפועלים
אוניברסיטת בר-אילן
המרכז הישראלי לקידום האדם
הקרן ע"ש יעקב וולדיסלבה מושקוביץ
הקרן לחינוך השואה ע"ש אייב ואיבוליה שוימר

צוות המחקר

ד"ר אריק ה' כהן, סוציולוג חינוכי, ראש מחקר ופרויקט
ד"ר עינת בר-און כהן, אנתרופולוגית חינוכית, מנהלת ההיבט האיכותני של המחקר
ד"ר דוד רוניק, יועץ הפרויקט
אפרת בלברג-רוטנשטרייך, מורה לתולדות השואה, יועצת להוראת השואה
ראובן עמאר, מתמטיקאי, יועץ למחשבים וניתוח נתונים
אושרי וייס, סטודנט במסלול דוקטור לפילוסופיה במדעים קוגניטיביים, עוזר מחקר
אדם פרקש, סטודנט לתואר שני בהיסטוריה, עוזר מחקר
לימור צאלח, סטודנטית לתואר שני בחינוך יהודי, עוזרת מחקר
אליסון אופננסקי, עוזרת מחקר ועורכת בשפה האנגלית
רינה איפלן, הקלדת נתונים
דוד מאיירס, הקלדת נתונים
משקיפים ומראיינים

אליסון אופננסקי	אושרי וייס	לימור צאלח
עפרה גוטמן	שרית מיכאלוב	הילה צדוק
נעמי גרינברג	אדם פרקש	איריס ראובני

הערה והגדרות

הערה

במרבית המקרים, שיעור המענה מכסה למעשה את כלל אוכלוסיית המחקר. התוצאות באחוזים עוגלו ולכן ייתכן שלא יסתכמו תמיד ב-100%.

הגדרות

בדוח זה מופיעים מספר מונחים וכדאי להגדיר את השימוש בהם בקצרה.

לימוד השואה: הדידקטיקה והפדגוגיה בכיתה.

לימודי השואה: תכנית הלימודים או התכנית העוסקת בשואה בבית הספר.

הוראת השואה: כלל התופעה שבה אנשים צעירים לומדים את נושא השואה, ללא הגבלה לכיתה או אפילו לבית הספר, אלא גם פעילויות במסגרת המשפחה או תנועת הנוער, קריאה עצמאית, חשיפה לתקשורת וכן הלאה.

מטרות המחקר

- לתת סקירה כללית על הוראת השואה במערכת בתי הספר הממלכתיים בישראל (חטיבות ביניים ותיכונים ממלכתיים וממלכתיים דתיים במגזר היהודי).
- להעריך את ההשפעות של המאמץ המתמשך להרחיב ולשפר את הוראת השואה בישראל.
- לאסוף נתונים על כל האוכלוסיות המרכזיות המעורבות בהוראת השואה: מנהלים, מורים ותלמידים.
- להעריך את החשיפה הכוללת של התלמידים לנושא, כולל פעילויות חינוך פורמליות ובלתי פורמליות בבית הספר ובמסגרות אחרות (משפחה, תנועת נוער).
- להפוך מידע זה לזמין, כדוח שימש מקבלי החלטות ומחנכים.

מחקר זה מיועד להעניק סקירה כוללת של הוראת השואה במערכת בתי הספר הממלכתיים בישראל. מחקר זה הוא ראשון מסוגו, והוא חלוצי בהיקפו, בגיוון אוכלוסיית המחקר וברוחב היריעה של הנושאים שנחקרים בו. מעולם לא נערך סקר לאומי מקיף כל כך על הוראת השואה בבתי הספר בישראל, חרף העובדה שרוב חטיבות הביניים והתיכונים כוללים מידה כלשהי של חינוך פורמלי ובלתי פורמלי בנושא. נערכו מחקרים מכווני יעד, שסיפקו תובנות בעלות ערך רב עבור תוכניות או תחומים ספציפיים של הוראת השואה¹, אך זוהה צורך במחקר לאומי על הוראת השואה בבתי הספר בישראל.

הצורך במחקר לאומי מסוג זה היום הוא נכון וגורלי. במהלך העשורים האחרונים היו מאמצים רבים במערכת בתי הספר הישראלית להרחיב ולשפר את הוראת השואה. למרות זאת, לא הייתה סקירה כללית אמפירית של המצב הנוכחי בהוראת השואה שניתן יהיה למדוד התקדמות על פיה, או זיהוי של תחומים הזקוקים לשיפור. יחד עם זאת, מאז תחילת שנות התשעים של המאה הקודמת, הועלתה ביקורת, לעתים נוקבת מאוד, על הנהלים של הוראת השואה במערכת החינוך הישראלית, מבלי שביקורת זו תתבסס על נתונים מחקרניים אמין². המחקר הנוכחי מצייר תמונה רחבה ועשירה על אודות הוראת השואה בבתי הספר בישראל כיום, ומציג את ההשפעות המצטברות ואת התוצאות של כמה עשורים של עבודה ומאמץ.

כדי לקבל תמונה מלאה ומדויקת של הוראת השואה בקרב האוכלוסייה היהודית³ בישראל, נכלל במחקר טווח רחב של בתי ספר: חטיבות ותיכונים, בתי ספר ממלכתיים וממלכתיים דתיים⁴ באזורים

¹ רשימה נבחרת של המחקרים הרלוונטיים ביותר מופיעה בנספח ב'.

² שגב, ת. (1991). המיליון השביעי- הישראלים והשואה. ירושלים.

³ מחקר זה נערך בבתי הספר הממלכתיים והממלכתיים-דתיים. בתי ספר מהזרם העצמאי ובתי ספר ממלכתיים ערביים לא נכללו במחקר. התקווה היא שבעתיד יערך מחקר בבתי הספר הממלכתיים ערביים, כדי להבין את הנושא הרגיש והמורכב של הוראת השואה בבתי ספר אלה. קיים מעט מאוד מידע בנושא זה. שוהם, שילוח וקליסמן (Shoham, Kalisman & Shiloah, 2003) סקרו מורים ערביים-ישראליים המשתתפים בקורסי העשרה בנושא הוראת השואה. המורים נסקרו לפני ואחרי הקורס והתגלה שלאחר הקורס הביעו המורים שהשתתפו הבנה ואמפתיה עמוקה יותר להתנסות היהודית, אך הדבר לא שינה את תחושת הקורבן שלהם כלפי מדינת ישראל.

גיאוגרפיים שונים במדינה, בתי ספר בגדלים שונים ובתי ספר שבהם מרבית התלמידים מגיעים ממשפחות משכבות כלכליות-חברתיות⁵ שונות. בכל אחד מסוגי בתי הספר הללו, סקרנו תלמידים, מורים ומנהלים.

הכללת בתי הספר הממלכתיים דתיים כמו גם בתי ספר ממלכתיים אפשרה השוואה בין המטרות וההשפעות של הוראת השואה בשתי המערכות. כפי שציין מכמן (Michman, 1996) "...בדיקה היסטורית של השפעת השואה על היהדות הדתית לא נעשתה מעולם..." (עמ' 660). בין תרומותיו הרבות, סקר זה מציע נתונים בסיסיים ראשוניים בנוגע לדרכים שבהם נושא השואה נתפס ונלמד באוכלוסייה הדתית.

הסקר של הוראת השואה בקרב תלמידי חטיבות הביניים בישראל הוא חסר תקדים כמעט, והוא מאפיין ייחודי נוסף של מחקר זה. הוא מספק הסתכלות על שלב בהוראת השואה שהיה לא מובן עד כה. הנתונים שנאספו על אודות תלמידי כיתה ט' מאפשרים לנו לראות את האמונות והעמדות של התלמידים לפני שעברו את תכנית הוראת השואה המוגברת של התיכון. השוואת הגישות והערכות של תלמידי כיתות ט' ותלמידי כיתות י"ב מאפשרת הערכה של תכנית הלימודים להוראת השואה. סקירה של מורים ומנהלים מחטיבות ביניים ומתיכונים מאפשרת לנו לזהות הבדלים וקווי דמיון ביעדים ובפדגוגיה של הוראת השואה בכיתות הנמוכות והגבוהות ולהשוות בין העמדות וההערכות של התלמידים הצעירים והבוגרים יותר.

אחת המטרות העיקריות של מחקר זה היא להבין את הדרכים הרבות בהן תלמידים בישראל נחשפים לנושא השואה כיום. מטרה זו הייתה מרכזית בעיצוב מבנה המחקר. רצינו לגלות אלה שוגים של הוראת שואה פורמלית ובלתי פורמלית נלמדים במסגרת בתי הספר, לא רק בשיעורי היסטוריה אלה גם באירועים בלתי פורמליים כדוגמת טקסים, טיולים לאתרי זיכרון וכדומה. המחקר נערך במסגרת הבית ספרית, אך בדקנו גם את החשיפה הכוללת של התלמידים לנושא השואה. מסיבה זו, לא סקרנו רק מורים להיסטוריה, אלא גם מורים אחרים שעוסקים בנושא השואה (לדוגמה מורים לספרות וחברי צוות נוספים כמו גם המורים המתנכים). בנוסף, רצינו לגלות מהם סוגי מידע על אודות השואה שמקבלים התלמידים מחוץ לבית הספר, ולכן נכללו גם שאלות באשר לחינוך הפורמלי והבלתי פורמלי בנושא השואה בבית או בתנועת הנוער. במילים אחרות, מחקר זה מעוניין לא רק בהסתכלות על האופן שבו בתי הספר מלמדים את השואה אלא גם בתופעה הרחבה של הוראת השואה הכוללת הן לימוד של המאורעות ההיסטוריים והן הקנייה והעברה של ערכים, זהות, סמלים, זיכרון וחוויות רגשיות הקשורות לשואה.

הנושא של הוראת השואה בכלל ובישראל במיוחד יצר מחלוקות משמעותיות בשנים האחרונות, אך קיימים מעט מאוד נתונים אמפיריים שיתמכו בטענות שהועלו או ישללו אותן. מחקר זה מספק נתונים בסיסיים על-אודות המציאות של הוראת השואה במערכת החינוך הישראלית ובדק את מצבה של הוראת השואה בבתי הספר הישראליים בתחילת המאה ה-21.

אנו מקווים שהנתונים הבסיסיים הללו יהוו תרומה מכובדת לדיון מלומד ותהליך קבלת החלטות בנוגע לנושא הוראת השואה בישראל.

⁴ בתי ספר מהזרם העצמאי לא נכללו בסקר זה. מכמן (1996) ניתח את השפעות השואה על החברה החרדית.

⁵ בדוח זה אנו מתייחסים לבתי ספר במיצב חברתי-כלכלי נמוך או גבוה, אך הדירוג משקף את מבנה אוכלוסיית התלמידים, לא את המשאבים של בית הספר עצמו. מדד הפיתוח של משרד החינוך מחושב על פי אחוז המשפחות בעלות הכנסות נמוכות, אחוז ההורים בעלי השכלה נמוכה, אחוז המשפחות מרובות הילדים ואחוז העולים החדשים.

הוראת השואה בישראל: סיכום היסטורי⁶

- מוסדות ישראליים היו החלוצים בחקר והוראת השואה
- במהלך העשורים האחרונים, היה ניסיון רצוף, רב-היבטים ונמרץ להרחיב ולשפר את הוראת השואה במערכת בתי הספר הממלכתיים בישראל.
- הוראת השואה הייתה מאמץ משותף של משרד החינוך ומוסדות פרטיים המחויבים לזיכרון השואה ולחקר השואה.
- הוראת השואה היא נושא ליבה במערכת החינוך הארצית.
- השואה היא נושא המאחד חלקים שונים של האוכלוסייה.
- הוראת השואה בישראל התפתחה במהלך השנים במונחים של דגשים ומסרים חינוכיים.
- חל גידול בפעילויות הבלתי פורמלית, בעיקר מאז שהחלו המסעות לפולין בשנת 1988.

החל מימיה הראשונים של המדינה, המודעות לשואה הייתה נושא יסודי ומגדיר בחברה הישראלית. כפי שכתב מכמן (Michman, 1996), בעם היהודי "אי אפשר שנושא השואה לא יעלה בשלב זה או אחר בתהליך החינוכי" (עמ' 687). שההיסטוריה המשפחתית של יהודים רבים מושפעת ישירות מהשואה, הדמוגרפיה של העולם היהודי שונתה באופן בלתי הפיך וכיוון שכך "כפי שהשואה זעזעה את יסודות היהדות, מובן מאליה שתשאלנה שאלות בסיסיות על אודות האמונה..."

חוקרים ומוסדות ישראליים היו החלוצים בתחום לימודי השואה, והם סיפקו חלק מחומרי הלימוד הראשונים ומהאתרים הראשונים להנצחה ציבורית ולחקר השואה. למרות חשיבותה הרבה של הוראת השואה לישראלים, הצביון והדגשים שלה השתנו עם הזמן. הדרכים שבה השואה מובנת ונלמדת מקושרות בצורה אינטימית לגורמים היסטוריים וחברתיים במדינה. חלק זה של הדוח מציין חלק מאבני הדרך בהוראת השואה בישראל ומעניק סקירה מהירה של האופן שבו הוראת השואה התפתחה במרוצת השנים.⁷

הפעולות הרשמיות הראשונות שנעשו במדינת ישראל בנוגע להוראת השואה היו משמעותיות ביותר. הראשונה הייתה החלטת הכנסת לכוון יום רשמי לזיכרון השואה ולהתנגדות היהודית לנאצים ("יום הזיכרון לשואה ולגבורה"). היום צוין לראשונה ב-1951 ואושר על-ידי הכנסת ב-1953 לצורך ייסוד יד ושם כמוסד לאומי לחקר השואה, להנצחתה ולחינוך על אודות השואה.

בתי ספר ישראליים ומשרד החינוך התחילו לעסוק בנושא השואה בתחילת שנות החמישים של המאה הקודמת. באמצע שנות החמישים ועד תחילת שנות השישים, הוציאו לאור משרד החינוך ומוזיאון בית לוחמי הגטאות מספר ספרי לימוד על אודות השואה, עדויות וזיכרונות של ניצולי שואה

⁶ סעיף זה נכתב על ידי אדם פרקש. הסימוכין העיקריים היו: אהרון, 2001; פרגו, 1982; גור זאב, 1999; וקנין, 1998; קרו, 1985, 1998; מכמן, 2000; פירר, 1989; Resnik, 2003; Gorny, 1998.

⁷ דוח מפורט יותר מופיע בנספח ד.

ומדריכים למורים וליועצים.⁸ הספרים היוו תרומה חשובה, מכיוון שבאותה תקופה היה רק מעט חומר להוראת השואה שהיה זמין לשימוש בכיתות הלימוד. יחידות שעסקו בתקופה הנאצית ובשואה החלו להופיע בתכניות הלימודים של משרד החינוך במקצועות ההיסטוריה והספרות. עם זאת, הוראת השואה עוד לא הייתה ממוסדת ובתי ספר רבים לא לימדו את השואה, או שעשו זאת באקראי. ברוב המקרים, בתי ספר ערכו טקסי זיכרון ופעילויות בלתי פורמליות, במיוחד ביום השואה (כ"ז בניסן ובעשרה בטבת). מרבית הוראת השואה בישראל באותה תקופה הייתה ציונית באופייה.

לאחר משפט אייכמן ב-1961, המודעות והעניין בשואה בקרב הציבור הישראלי ובמיוחד הנוער הישראלי גדלה באופן משמעותי. בתגובה, בשנת 1963 הקים משרד החינוך ועדה ציבורית לנושא הוראת השואה בבתי הספר, וגם הוציא לאור מספר ספרי לימוד חדשים. לחומרים החינוכיים שהפיק משרד החינוך נוספו עבודות חשובות שמקורן במוסדות אחרים כדוגמת מוזיאון לוחמי הגטאות, הקיבוץ הארצי ויד ושם.

בהשוואה לעשורים קודמים, החלו התכנים להדגיש יותר את גבורתם של יהודי אירופה ואת ההזדהות עימם. מגמה זו התחזקה לאחר מלחמת ששת הימים ומלחמת יום כיפור. המשרד פרסם תכנית לימודים מקיפה יותר, אך אופציונאלית, עבור התיכונים על האנטישמיות והשואה, כמו גם תכנית חינוך בלתי פורמלית לבתי הספר. התכנית "משואה לתקומה".

בשנת 1979 החליט משרד החינוך להפוך את נושא השואה לחלק חובה בתכנית הלימודים של בתי הספר התיכוניים,⁹ ובשנת 1981 פורסמה תוכנית לימודים חדשה שכללה 30 שעות לימוד וחומרים שיהוו חלק מבחינות הבגרות בהיסטוריה. פורסמו ספרי לימוד חדשים שמטרתם הייתה לבחון את ערכי השואה ומשמעותה, ובמיוחד את ההישרדות היהודית ואת קדושת החיים, כמו גם לבחון את הגורמים ההיסטוריים והפסיכו-חברתיים של השואה. תכנית הלימודים החדשה יצרה דרישה דחופה להכשרת מורים. מכונים עצמאיים¹⁰ הציעו למורים מספר קורסי הכשרה, תכניות לימוד וחומרים חינוכיים ובכך הפכו לחלק חיוני בהוראת השואה בישראל.

בעוד שהציבור בישראל נחלק מאוד בנושאים פוליטיים, דתיים וחברתיים בתחילת שנות השמונים של המאה הקודמת, השואה התגלתה כנושא מאחד וחשוב לכל חלקי החברה. הוראת השואה הורחבה כדי שתכלול את ההתנסויות האנטישמיות נגד יהודים בצפון אפריקה.

החל משנות השמונים המוקדמות של המאה הקודמת, הודגשה ביתר שאת הלמידה החווייתית והבלתי פורמלית בהוראה בכלל ובהוראת השואה בפרט. כך, לדוגמה, החלו בתי ספר להזמין ניצולי שואה שישפרו לתלמידים את סיפורם האישי, וגדל מספרם של הסיורים למוסדות ולמוזיאונים העוסקים בשואה. השינוי המשמעותי ביותר היה השקת התוכנית של המסעות לפולין מטעם בתי הספר, מסעות שהתאפשרו לאחר נפילת השלטון הקומוניסטי בפולין ב-1988.

במהלך שלושת העשורים האחרונים נעשו מאמצים שיטתיים, מתמידים ורחבי היקף להרחיב ולשפר את הוראת השואה במערכת בתי הספר הישראלית. הרחבה זו מייצגת יותר מעלייה גרידא במספר שעות החובה המוקדשות לנושא. המטרות של הוראת השואה הפכו למורכבות ומתוחכמות יותר.

⁸ לניתוח של הדרך שבה ספרי ההיסטוריה טיפלו בשואה בימיה המוקדמים של המדינה, ראו: רוזנטל, 2002.

⁹ עקב ההכללה המאוחרת יחסית של השואה בתכנית הלימודים של מערכת בתי הספר הישראלית, פורת (2004) ציינה שלמרות השפעתו החשובה של משפט אייכמן בשנת 1961 על התפיסה הציבורית של השואה, לא הייתה לו השפעה זהה על הוראת השואה. נקודת המפנה בהוראת השואה הייתה עליית מפלגת הימין הליכוד בבחירות 1977.

¹⁰ במיוחד יד ושם (מוזיאון הנצחת השואה שהוקם ב-1953), בית לוחמי הגטאות (מוזיאון לוחמי הגטאות), המרכז למחקר ותייעוד במוזיאון מורשת השואה והמרד, נוסד ב-1949) ובית מורשת (בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ') לחקר והוראת השואה, (נוסד ב-1963)

בשנים המוקדמות, המטרות העיקריות היו הנצחת הקורבנות ולימוד ההיסטוריה (שעדיין נחקרה באותה תקופה). במרוצת השנים, המטרות (כפי שנראה בפירוט בדוח זה) הפכו לרחבות יותר והן כוללות מסרים חינוכיים המיוחסים לזהות היהודית והישראלית, לדמוקרטיה, לערכים כלליים, לסיבות ולאידאולוגיות שהובילו לשואה וכן לתפקידו של הפרט בזמני מאבק. הכלים, פעילויות וטכניקות ללימוד השואה הורחבו גם כן והפכו למורכבים בהרבה באמצעות מיזוג השואה עם נושאים אחרים ובאמצעות שימוש בשיטות הוראה קוגניטיביות וחוייתיות. הרחבת הוראת השואה התפתחה בצורה אורגנית: שינוי, הרחבה והתאמה למידע, גישות ורגשות חדשים הקשורים לשואה.

כיום אנחנו עדים לפירות של המאמצים והשינויים המתמשכים והמרשימים שנעשו בהוראת השואה במערכת החינוך בישראל.

11 נקודות עיקריות ממחקרים קודמים על אודות הוראת השואה¹¹

כפי שכבר הזכרנו, המחקר הנוכחי הוא חלוץ בגישתו הלאומית. עם זאת, מחקרים חשובים ובעלי ערך רב נערכו כבר בעבר. בדוח זה אין מקום לסקירה כוללת ומקיפה של המחקר על אודות הוראת השואה, שכן עשרות ספרים ומאות מאמרים פורסמו בנושא. רק בנושא המסעות לפולין ישנם עשרות פרסומים, וחלק יוזכר כאן. ביבליוגרפיה מקיפה יותר (אך עדיין לא ממצה) של המחקר על הוראת השואה ניתן למצוא בנספח ג'.

מנקוביץ' (Mankovitz, 2002) בחן את השיקולים הפוליטיים וההשלכות של ההוראה בקרב ניצולי השואה לפני הקמת מדינת ישראל ואת הדרכים שבהם טופל זיכרון השואה מיד לאחר סיום הטרגדיה. מכמן (Michman, 1996) נותן סקירה היסטורית של הדרכים שבהם זרמים דתיים ואידאולוגיים שונים בעולם היהודי הגיבו לשואה ולסוגי הכתיבה (כתיבה של פילוסופיה, תיאולוגיה, תפילות, זיכרונות וכתיבה יצירתית) שיצר כל זרם. מחקרים היסטוריים מסוג זה מספקים בסיס להבנת האופן שבו התפתחה הוראת השואה בישראל.

מחקרים רבים נערכו על אודות ההשפעה של המסעות של בתי הספר לפולין. רומי ולב (Romi, 2003) ו-Lev & סקרו (Lev & סקרו 147 תלמידים ישראלים שהשתתפו במסע לפולין מטעם בית הספר והשוו אותו לקבוצת ביקורת של עמיתיהם שלא השתתפו במסע. הם גילו שלתלמידים שהשתתפו במסע לפולין היה ידע רב יותר על אודות השואה ושלחוויה הייתה השפעה מסוימת על רגשותם לשואה. החוקרים לא מצאו הבדלים משמעותיים בין הזהות היהודית של המשתתפים במסע לזו של קבוצת הביקורת, והסיקו מכך שתהליך גיבוש הזהות היהודית הוא ארוך ומורכב וגם חוויה חד פעמית בעלת עצמה דוגמת המסע לפולין לאו דווקא תגרום לשינוי משמעותי בה.

מחקר איכותני של 147 בני נוער ישראלים שהשתתפו במסע לפולין (Lazar et al., 2004: 13) גילה שהן לפני המסע והן אחרי הביעו התלמידים עניין בלמידה קוגניטיבית ובחוויות רגשיות כמו גם ברכישת "ההבנה אוניברסלית והבנה תרבותית-ייחודית שנבעה מתוך הוראת השואה". במחקר של שכטר (Shechter, 2002) שנערך בקרב תלמידים בבתי ספר תיכון ממלכתיים בישראל התגלה שהמשתתפים עמדו על לקחים לאומיים ואוניברסליים במסע לפולין. בנוסף התגלה שהמסע נוטה לחזק את העמדות הקיימות בנוגע ליהדות, ציונות והשואה, ולא לשנות אותן.

אורון (Oron, 2003) בדק פרחי הוראה וציין את התפקיד הגדל של השואה כחלק מהזהות היהודית-ישראלית. הוא גם ציין גידול בהיבטים היהודיים של הזהות בהשוואה להיבטים הישראליים. המגמה הכללית של חיזוק המרכיבים היהודיים של הזהות יחד עם תחושת הזדהות מוגברת עם קורבנות השואה התגלתה בסדרה של מחקרים שנערכו בשנים 1965-1985 (Fargo, 1989).

מחקרים רבים על אודות הוראת השואה נערכו גם בארה"ב ובאירופה (ביניהם Haynes, 1989; Kassenoff-Klein 1999; Short, 1994). ברוב המחקרים הללו, מרבית המורים והתלמידים אינם יהודיים ותכנית הלימודים בבתי הספר בארצות-הברית ובאירופה מדגישים לרוב את ההיבטים האוניברסליים של השואה.

¹¹ נושא נוסף במחקרו של שכטר היה השפעת המסע לפולין על רגשות התלמידים כלפי ערביי ישראל. מכיוון שאין זה נושא הדוח הנוכחי, היבט זה של המחקר לא נדון כאן.

מתודולוגיה

- הנתונים נאספו מכל האוכלוסיות הרלוונטיות: מומחים בתחום, מנהלי בתי ספר, מורים (מורים להיסטוריה ואחרים המעורבים בהוראת השואה הפורמאלית והבלתי פורמאלית) ותלמידים (כיתות ט' ו-יא בבתי ספר ממלכתיים וממלכתיים דתיים)
- השיטות כללו שילוב של מחקר כמותני (שאלונים) ואיכותני (תצפיות, ראיונות, קבוצות מיקוד, שאלות פתוחות)
- ניתוח של הנתונים הכמותניים כללו ליווח צולב לרוחב משתנים רבים (כיתה, סוג בית הספר, הנושא הנלמד וכדומה) וניתוח מבני באמצעות שימוש בטכניקות ניתוח נתונים רב-ממדי.
- זוהו נושאים רבים מתוך כמות המידע הרבה שנאספה באמצעות ההיבטים האיכותניים של המחקר

במחקר זה שולבו שיטות כמותניות ואיכותניות (ראו נספח ב' ללוח הזמנים של התקדמות המחקר), והוכח שגישה רב-שיטתית זו מניבה תוצאות עמוקות יותר מאשר כל שיטה בנפרד. בסיס הנתונים הרחב, המורכב מאיסוף של אלפי שאלונים, מאפשר לנו להבחין במגמות ובתבניות מקיפות בתגובות ולהשוות תוצאות במקביל למשתנים רבים. עובדה זו יצרה לנו מסד מחקרי איתן ואמפירי (ראו שאלונים בנספח ה').

המחקר האיכותני – ראיונות, תצפיות וקבוצות מיקוד – מעניק קולות ופנים למספרים. הערותיהם של המומחים, המנהלים, המורים והתלמידים מוספים עומק ועידון לתוצאות ומספקים תובנות שאינן פשוטות לאבחון בתגובות לשאלות מרובות אפשרויות. כאשר לקחנו בחשבון הן את התוצאות האיכותניות והן את הכמותניות, הצלחנו להרכיב תמונה מלאה ומפורטת של הנושא.

בשלב הראשון של המחקר, נועצנו ארוכות בחמישה מומחים בעלי משרות בכירות במשרד החינוך. בעזרתם התחלנו להרכיב רשימה של מומחים בתחומי מחקר השואה והוראתה. רשימה זו המשיכה להתארך כתוצאה מהראיונות שערכנו עם אותם מומחים, כאשר כל אחד מהם הציע שמות נוספים. בסיומו של המחקר, ערכנו ראיונות עומק עם 47 מומחים (ראו נספח א'). בעזרתם הצלחנו לשרטט תמונה מקיפה ומעודכנת של הנושאים העיקריים המונחים על כף המאזניים.

לשאלונים השיבו 307 מנהלי בתי ספר, מתוכם 184 מנהלי בתי ספר תיכוניים ו-123 מנהלי חטיבות ביניים. השאלונים שחולקו לשתי תת-אוכלוסיות הללו היו זהים מלבד העובדה שהשאלון שניתן למנהלי בתי הספר התיכוניים כלל סעיף נוסף שעסק במסע לפולין. מנהלי חטיבות הביניים נשאלו באיזו מידה הם חושבים שהפעילויות החינוכיות השונות הקשורות לשואה מכינות את התלמידים להמשך לימוד הנושא בתיכון ובאיזו מידה הם חושבים שהתלמידים **שלא** ימשיכו את לימודיהם בתיכון מבינים את נושא השואה. שני שלישים (204) מהמנהלים שענו לשאלונים מנהלים בתי ספר ממלכתיים ושליש (103) מנהלים בתי ספר ממלכתיים דתיים.

בין 519 המורים שהשיבו לשאלונים היו 408 מורים בבתי ספר ממלכתיים ו-111 מורים בבתי ספר ממלכתיים דתיים. מתוכם 56% מלמדים בתיכונים, 15% בחטיבות ביניים ו-29% מלמדים בשניהם.

מספר התלמידים שהשיבו לשאלונים היה 2,540, מתוכם 1,114 תלמידי כיתה ט' ו-1,426 תלמידי כיתה י"ב. 2,053 היו תלמידים בבתי ספר ממלכתיים ו-457 היו תלמידים בבתי ספר ממלכתיים דתיים (מעטפה אחת הכילה 30 שאלונים שבהם לא צוין סוג בית הספר).¹²

השאלונים שחולקו לתלמידי כיתות י"ב כללו סעיף שעסק במסע לפולין, כך שאפשר היה להשוות את אלה שנסעו לאלה שלא יצאו למסע. תלמידי כיתות ט' נשאלו אם הם מתכוונים לנסוע לפולין בעתיד. השאלון שפנה לתלמידים המבוגרים יותר כלל גם רשימת פריטים (אירועים, אנשים, מקומות וכדומה) הקשורים לשואה, כדי לגלות כיצד הם מעריכים את הידע האישי שלהם בנושא. רשימה זו לא נכללה בשאלון של תלמידי כיתות ט' מכיוון שלא ניתן לצפות שהם למדו כבר את הנושאים הללו. מלבד שני סעיפים אלה היו השאלונים זהים, כך שאפשר היה להשוות תלמידים בכיתה ט' עם תלמידי י"ב.

בסוף כל אחד מהשאלונים, המשיבים הוזמנו להוסיף הערות. ערכנו גם ארבע קבוצות מיקוד: תלמידים בבתי ספר ממלכתיים, תלמידים בבתי ספר ממלכתיים דתיים, מורים בבתי ספר ממלכתיים ומורים בבתי ספר ממלכתיים דתיים. כמו כן ערכנו תצפיות רבות על פעילויות בבתי הספר הקשורות לשואה, במיוחד טקסי יום השואה ופעילויות הקשורות ללימודי השואה בבתי הספר הממלכתיים דתיים בעשרה בטבת.

הנתונים נותחו באמצעות שימוש במגוון שיטות. שכיחות התגובות לכל אחת מהשאלות חושבה עבור כלל האוכלוסייה (מנהלים, מורים, תלמידים) ועבור חלק מתת-האוכלוסיות (סוג בית הספר, כיתה, נושא נלמד וכדומה). רוב התוצאות המופיעות בדוח משקפות את לוחות השכיחות הבסיסיות הללו. כדי לחקור נושאים מסוימים בצורה עמוקה יותר, השתמשנו בניתוח גורמים ושיטת ניתוח נתונים רב ממדית המוכרת בשם ניתוח המרחב הקטן ביותר (SSA, Analysis Space Smallest). טכניקת SSA מתארת את המתאמים שבין תגובות למשתנים נבחרים (לדוגמה, מטרות ויעדים של הוראת השואה). משתנים בעלי מתאם חזק ממוקמים קרוב אחד לשני בתיאור הגרפי. משתנים בעלי מתאם חלש רחוק אחד מהשני. בדרך זו ניתן לראות את המבנה הכללי של הנתונים. (למידע נוסף על אודות הליך זה ושימושי השונים ראו Levy, 1994; Groenen, 1997). ניתן להשוות בין תת-האוכלוסיות באמצעות הוספתם לביטוי התוצאה, בהתאם למתאם בין כל האוכלוסיה וקבוצת המשתנים (וראו גם Cohen & Amar, 2005).

¹² במדגם היה מעט ייצוג יתר לתלמידים בני המעמד החברתי-כלכלי הגבוה יותר כדי להעריך השפעה אפשרית כלשהי של ייצוג יתר זה, הנתונים שוקללו וחלק מנתוני המפתח הושוּו עם הנתונים שלא שוקללו. בשני המקרים, ההבדלים היו קטנים מאוד (פחות מ-1%). בהתאם, הוחלט להשתמש בנתונים שלא שוקללו.

אוכלוסיות הסקר : נתונים דמוגרפיים

- המורים בשתי מערכות בתי הספר (ממלכתיים וממלכתיים דתיים) הם בעלי השכלה גבוהה וניסיון.
- שלושה רבעים מהמורים העוסקים בהוראת השואה הם מורים להיסטוריה.
- אוכלוסיות התלמידים והמורים מגוונות מאוד ברמת הדתיות, במוצא, וברקע החברתי-כלכלי שלהן.

בתי ספר

במחקר נכללו כל סוגי בתי הספר הממלכתיים ששפת ההוראה בהם היא עברית, דהיינו, בתי ספר ממלכתיים וממלכתיים דתיים, בתי ספר עיוניים, בתי ספר מקצועיים ובתי ספר מקיפים. בתי הספר שנכללו בסקר מייצגים את כל הרמות החברתיות-כלכליות. הדגימה כוללת בתי ספר במגוון של גדלים ואזורים גיאוגרפיים. הסקר כולל הן בתי ספר המציעים את המסע לפולין והן כאלה שאינם מציעים אותו לתלמידיהם.

מורים

המורים שנסקרו מייצגים את הגיוון הקיים במערכת בתי הספר הממלכתיים בישראל. המורים בעלי השכלה גבוהה וניסיון. הרוב המכריע של המורים הוא בעל תואר ראשון וכמעט למחצית מהם יש תואר שני. יותר ממחצית (57%) מהמורים המשתתפים במחקר מלמדים 15 שנים או יותר, ורק מיעוט קטן (7%) מלמדים חמש שנים או פחות.

טבלה 1: מאפיינים בסיסיים של המורים (N = 519)

נושא הלימוד

73%	מלמדים היסטוריה
35%	מורים כלליים או מחנכים
10%	מלמדים בבית ספר ממלכתי-דתי

סוג בית הספר

79%	מלמדים בבית ספר ממלכתי
21%	מלמדים בבית ספר ממלכתי-דתי

דתיות (הגדרה עצמית)

מגדר

75%	נקבה
25%	זכר

56%	«חילוני»
16%	«מסורתי»
26%	«דתי»

היסטוריה משפחתית בשואה

56%	ניצולי שואה במשפחה
59%	בן משפחה נרצח בשואה

רקע עדתי

63%	אשכנזי
26%	מזרחי
10%	שניהם

ארץ הלידה

82%	ישראל
18%	אחר

חינוך

45%	בעלי תואר ראשון
48%	בעלי תואר שני

בקירוב, שלושה רבעים מהמורים מלמדים היסטוריה בבתי הספר שלהם. חלק מאותם מורים להיסטוריה מלמדים גם נושאים אחרים בבית הספר. בראש ובראשונה הם עשויים להיות גם מחנכים. בנוסף, רוב המורים שאינם מלמדים היסטוריה המעורבים בהוראת השואה הם גם מחנכים. בדרך כלל, מעט יותר משליש מהמורים הם מורים מחנכים. מספר קטן של מורים לאנגלית וספרות מעורבים בהוראת השואה בבתי הספר שלהם. רוב המורים לימדו יותר משכבת לימוד אחת. מעל לחצי מהמורים היו בני משפחה שנרצחו בשואה או שהיו ניצולי שואה. מחצית מהמורים השתתפו במסע לפולין.

תלמידים

התלמידים שנסקרו מייצגים את הגיוון הקיים במערכת בתי הספר הממלכתיים הישראלית. בעוד שקיימים שני זרמים נפרדים, ישנם מיעוטים משמעותיים של תלמידים בבתי הספר הממלכתיים המגדירים עצמם "לא-דתיים". כמעט כל התלמידים שנסקרו (קרוב ל-90%) נולדו בישראל. שליש מהתלמידים הם ממוצא אשכנזי, שליש ממוצא מזרחי וחמישית מגדירים עצמם כ-"שניהם" בעוד ש-12% הגדירו עצמם "אחר". החלוקה החברתית-כלכלית והתפוצה מייצגים את גיוון האוכלוסייה בישראל. בבתי הספר הדתיים קיים אחוז גבוה יותר של תלמידים ממשפחות ממעמד נמוך ומעמד בינוני-נמוך. ליותר משליש מהתלמידים יש בני משפחה שנרצחו בשואה או שהיו ניצולי שואה.

טבלה 2: מאפיינים בסיסיים של התלמידים (N = 2,540)

מגדר

48%	זכר
52%	נקבה

סוג בית הספר

82%	תלמידים בבית ספר ממלכתי
18%	תלמידים בבית ספר ממלכתי-דתי

**מיצב חברתי-כלכלי (מדד טיפוח)
של בית הספר**

56%	גבוה
27%	בינוני
17%	נמוך

דתיות (הגדרה עצמית)

49%	«חילוני»
30%	«מסורתי»
16%	«דתי»

מעורבות בתנועת נוער

13%	מדריך בתנועת נוער
11%	חבר בתנועת נוער בהווה
37%	חבר בתנועת נוער בעבר
38%	מעולם לא היה חבר בתנועת נוער

רקע עדתי

33%	אשכנזי
33%	מזרחי
21%	שנייהם

היסטוריה משפחתית בשואה

38%	ניצולי שואה במשפחה
38%	בן משפחה נרצח בשואה

מאפיינים בסיסיים של הוראת השואה בישראל: חוויה ופדגוגיה רב מימדיות

- תלמידים לומדים על אודות השואה בעיקר בבית הספר. בנוסף לשיעורים, תלמידים משתתפים בפעילויות חינוכיות בלתי פורמליות הקשורות לשואה והנעשות במסגרת בית הספר. פעילויות בתנועות הנוער והמשפחות הן חלק מהוראת השואה, אך הן פחות שכיחות.
- מספר השעות המוקדש להוראת השואה גדל באופן דרמטי בכיתה י"א שבה התלמידים מתכוננים לבחינות הבגרות.
- מרבית המורים מעורבים במספר פעילויות (הוראה, הובלת טיולים וארגון טקסים).
- שני שלישים מהמורים ציינו שהם משתמשים במגוון שיטות בלימוד השואה.
- המורים מנו 18 ספרי לימוד בהם הם משתמשים להוראת השואה, אך שני שלישים מהם משתמשים בספר אחד בלבד.
- יותר מחצי מהמורים משתתפים בקורסי העשרה מקצועיים. מתוכם, מעל שלושה רבעים השתתפו בקורסים שנערכו באחד המוסדות המציעים קורסים כאלה.

הזמן המוקדש להוראת השואה¹³

המנהלים נשאלו כמה שעות בשנה מוקדשות להוראת השואה בכל אחת מהכיתות השונות בבתי הספר שלהם. צוין בבירור שעליהם לציין את כמות הזמן הכוללת המוקדשת לכל סוגי הפעילויות הקשורות לשואה, כולל שיעורים בכיתות, הופעות, טקסים, טיולים ותוכניות מיוחדות.

¹³ בניתוח מבני של הנתונים הללו, גילינו שהמסגרת (בית ספר, תנועת נוער והמשפחה) חשובה מאוד לתפיסת התלמידים את הפעילויות (ראו נספח ז').

איור 1. מספר השעות השנתיות המוקדשות להוראת השואה בכיתות השונות

כפי שניתן לראות באיור 1, בין כיתה ז' לכיתה י' המספר הממוצע הוא 15-20 שעות לימוד בשנה. בכיתה י"א עולה המספר עלייה דרמטית – יותר מ-45 שעות. זוהי השנה שבה התלמידים מתכוננים לבחינות הבגרות בהיסטוריה, הכוללות בחינה על תקופת השואה. מספר השעות צונח שוב בכיתה י"ב לממוצע של 25 שעות. ממצא זה ממחיש בבירור את הדגש שניתן לבחינות הבגרות בהוראת השואה.

חשיפת התלמידים לנושא השואה

ישראלים צעירים נחשפים לנושא השואה במגוון דרכים: באמצעות אמצעי התקשורת, שיחות עם קרובים, דרך תנועות הנוער שלהם וכמובן בבית הספר. רצינו לגלות מהן הדרכים העיקריות שבהן התלמידים לומדים על השואה. השאלון שהופץ לתלמידים כולל רשימה של מידע ופעילויות הקשורים לשואה. התלמידים התבקשו לציין את כל הפעילויות בהן הם השתתפו ובאיזו מסגרת הם לקחו חלק בפעילות (בית ספר, משפחה, תנועת נוער). התוצאות מופיעות בלוח 3.

ללא כל ספק, בית הספר הוא המקום העיקרי שבו נחשפים בני נוער לנושא השואה, ובית הספר הוא המקום שבו הסבירות גבוהה שתלמידים ישתתפו בכל סוג של פעילות, בין אם פורמלית או בלתי פורמלית. אף כי נתון זה נראה מובן מאליו, אין לקבל השערה זו ללא אישור אמפירי. מעבר לכך, חלק זה של השאלון מלמד אותנו שישנן מספר פעילויות, כדוגמת צפייה בסרטים ובמיוחד למידה באמצעות האינטרנט, שנעשות בתנועת הנוער. גילינו שרק אחוז קטן של התלמידים משתתפים בפעילויות הקשורות להוראת השואה יחד עם משפחותיהם.

כמעט כל התלמידים נכחו בטקס זיכרון לשואה עם בתי הספר שלהם. הפעילויות הנפוצות ביותר האחרות עם בתי הספר היו ביקורים במוסדות להנצחת השואה, צפייה בהופעות והאזנה לעדויות של ניצולי שואה. לימוד באמצעות האינטרנט היה הפעילות הלא שכיחה ביותר בבתי הספר. למעשה, למידה על השואה באמצעות האינטרנט הייתה הפעילות היחידה שאותה התלמידים מבצעים יותר עם תנועת הנוער שלהם מאשר בבית הספר.

טבלה 3: חשיפת התלמידים לסוגים של פעילויות חינוכיות הקשורות לשואה עם בית הספר, תנועת הנוער והמשפחה

סוג הפעילות	מסגרת	
	בית-ספר	תנועת נוער
טקסים	26%	95%
סרטי תעודה	10%	73%
סרטים	8%	62%
ספרות/סיפורת	3%	56%
אינטרנט	4%	39%
זיכרונות	6%	54%
ספרות לא בדיונית	5%	62%
הופעות ומצגות	8%	82%
עדויות של ניצולים	10%	78%
ביקורים במוסדות להנצחת השואה ¹⁴	9%	85%

”טוב שאנחנו לומדים על השואה בכיתה וזה מעניין, אבל צריכים להיות גם דברים נוספים כמו מוזיאונים, סרטים ונסיעות לפולין“ (תלמיד כיתה י”ב בבית ספר ממ”ד במיצב חברתי-כלכלי בינוני).¹⁵

התגלה הבדל קטן בסוגי הפעילויות בהם השתתפו תלמידים דרך בתי הספר בין התלמידים בבתי הספר הממלכתיים והממלכתיים דתיים, אם כי ההבדל מעולם לא עלה על 10%. עם זאת, מעניין לגלות שסביר יותר שתלמידים בבתי הספר הדתיים ישתתפו ברבות מהפעילויות הללו עם משפחתם מאשר שתלמידים בבתי ספר ממלכתיים יעשו כך. במיוחד, אחוז גדול בהרבה של תלמידים הממ”ד נכחו בטקסי הנצחת השואה יחד עם משפחותיהם (40% בהשוואה ל-22% מתלמידי בית הספר הממלכתי). התלמידים בבתי הספר הדתיים היו גם בעלי סבירות גבוהה יותר לצפות בסרטים ובסרטי תעודה על השואה כמו גם לשמוע עדויות של ניצולים עם משפחותיהם. למרות היותו של בית הספר המקום העיקרי שבו כל התלמידים לומדים אודות השואה, החינוך הנוסף והמידע הבסיסי אותו התלמידים מקבלים ממשפחותיהם עשוי להשפיע על הבנתם הכוללת של הנושא ועל גישתם כלפיו.

¹⁴ רצינו לבדוק באיזו מידה ביקרו במוסדות להנצחת השואה, לא חשוב באיזו מסגרת (משפחה, בית-ספר או תנועת נוער). מסתבר ש-9% מהתלמידים לא ביקרו מעולם במוסדות אלה. בכיתות ט', אחוז התלמידים שלא ביקרו הוא 14%, בכיתות י”ב, אחוז התלמידים שלא ביקרו מעולם הוא 5%.
¹⁵ המיצב החברתי-כלכלי הוא מדד הטיפוח.

הוראת השואה

המורים נשאלו מספר שאלות על אודות האופן בו הם מלמדים את נושא השואה. תחילה, הם נשאלו באיזה סוגים של פעילויות שואה חינוכיות הם מעורבים. ברור שרבים מהמורים השתתפו במגוון של פעילויות. הפעילות הנפוצה ביותר היא לימוד בכיתה ולאחר מכן טיולים למוסדות להנצחת השואה בישראל.

למעשה, כל המורים (90%) סיפרו שהם מנסים לשלב שיעורים אודות השואה עם חלקים אחרים של תכנית הלימודים.

"...תוכנית הלימודים שפיתחתי מעניקה תפקיד מרכזי לקריאת ספרים (במיוחד ספרים שעוסקים בילדים), כתיבה יצירתית, מחקר, צפייה בסרטים, מצגות והאזנה למוזיקה..." (מוֹרָה לאנגלית בבית ספר ממ"ד במיצב חברתי-כלכלי נמוך)

טבלה 4: מעורבות מורים בפעילויות חינוכיות העוסקות בשואה

82%	הוראה בכיתה
62%	ביקור במוסדות להנצחת השואה
48%	פעילויות העשרה כלליות
47%	טקסים
41%	מסע לפולין
13%	מוזיאון או חדר הנצחה בבית ספר

"בבית הספר בו אני מלמד, לימודי השואה תופסים מקום מרכזי בתכנית הלימודים העיונית ובפעילויות החינוכיות והתרבותיות. יש מפעל לתלמידי כיתות י"א... (הכולל)... הפקת ספר עם שמות וסיפורים של קורבנות שואה וטקס עבור התלמידים ומשפחותיהם. המסע לפולין הוא המשך של פעילויות ההנצחה. אנחנו יוצרים חיבור בין עבודת ההנצחה והאתרים שבהם התלמידים מבקרים במהלך הטיול. חשוב לציין שישנן פעילויות, סרטים וטיולים למוזיאונים במקביל..." (מוֹרָה להיסטוריה ולאזרחות בבית ספר ממלכתי במיצב חברתי-כלכלי גבוה)

הרצאה של המורה מול כיתה היא השיטה הנפוצה ביותר ללימוד על השואה. קרוב לחצי מהמורים מבקשים מהתלמידים להגיש עבודה אישית (כדוגמת דוחות), ואילו עבודות קבוצתיות ויצירה נפוצות פחות. החומרים בהם נעשה השימוש הרב ביותר הם מקורות היסטוריים, סרטים ועדויות של ניצולים.

טבלה 5: שיטות לימוד

88%	הרצאות – הוראה פרונטלית
46%	עבודה אישית
30%	עבודה קבוצתית
22%	עבודות יצירה (אמנות, דרמה וכדומה)

טבלה 6: חומרי לימוד

80%	מקורות היסטוריים
79%	סרטים
65%	עדויות
42%	ספרות
35%	אינטרנט
25%	זיכרונות
24%	מצגות / הופעות

המורים התבקשו לציין באיזה ספר לימוד הם משתמשים בהוראת השואה. התגלה שרוב המורים משתמשים באותם ספרי לימוד. בערך 65% מהמורים משתמשים בספר **שואה וזיכרון** מאת ישראל גוטמן. הספר השני, בו משתמשים 11% מהמורים, הוא **שואת העם היהודי בתקופת מלחמת העולם השנייה** שכתב אברהם חדד.¹⁶ רק מספר מורים משתמשים ב-16 הספרים האחרים (ראו נספח ט"ז לרשימה מלאה של הספרים ומספר המורים משתמשים בכל אחד מהם). רק 12% מהמורים משתמשים בחומרים חינוכיים מלבד אלה שסיפק להם משרד החינוך, אף כי רבע מהם סיפרו שהם כתבו חלק מהחומרים שלהם במו ידיהם.

בדרך כלל, קיים דמיון רב בין המורים בבתי הספר הממלכתיים לבין המורים בבתי הספר הממלכתיים דתיים, על אף מספר הבדלים קטנים. לדוגמה, מורים בבתי הספר הממלכתיים משתמשים במגוון חומרים וסגנונות הוראה רחב יותר, והם עשויים לבקש מתלמידיהם לבצע עבודה אישית או קבוצתית יותר מאשר עמיתיהם בבתי הספר הממלכתיים דתיים, או שיעשו שימוש רב יותר באינטרנט ויקחו את התלמידים ליותר הופעות מעמיתיהם. ספרו של גוטמן **שואה וזיכרון** היה ספר הלימוד הנפוץ ביותר בבתי הספר הממלכתיים והשתמשו בו 77% מהמורים, בעוד שבבתי הספר הדתיים ספר הלימוד הנפוץ ביותר היה **שואת העם היהודי בתקופת מלחמת העולם השנייה** מאת אברהם חדד, והשתמשו בו 58% מהמורים.

השוואה בין המורים לפי הנושא הנלמד כפי שצוין לעיל, שאפנו לבחון את הטווח המלא של הוראת השואה בבית הספר ולכן סקרנו לא רק את מי שלימד על השואה בשיעורי היסטוריה, אלא גם מי שעסק בנושא השואה בדרכים שונות. כאן נתבונן בפרטי ההבדלים וקווי הדמיון שבין המורים להיסטוריה והמורים שמלמדים מקצועות אחרים. לוח 7 מציג השוואה בין הפעילויות, שיטות וחומרים שבהם השתמשו המורים המלמדים היסטוריה בלבד, המורים המלמדים היסטוריה ומקצוע נוסף (כולל מורים מחנכים) ומורים המלמדים רק מקצועות אחרים.

המורים להיסטוריה (כולל אלה המלמדים מקצועות אחרים) עשויים יותר ללמד על השואה מאשר מורים שאינם מלמדים היסטוריה. שיטות ההוראה הנפוצות ביותר שלהם הן הרצאות (שיעור

¹⁶ עובדה מעניינת היא שמשרד החינוך לא העניק הכרה רשמית לספרו של חדד. ספר זה משמש 58% מהמורים בתיכונים הממלכתיים דתיים, שם משתמשים גם בספרו של גוטמן, גם אם לעתים פחות תכופות (12%). יחד עם זאת. ספרו של חדד אינו בשימוש בבתי הספר התיכוניים הממלכתיים. השימוש בספרו של חדד הוא ההבדל הברור בין שני זרמי התיכונים בישראל.

פרונטלי) ועבודות אישיות. המשאבים הנפוצים ביותר הנמצאים בשימוש אצל המורים להיסטוריה הם מקורות היסטוריים, סרטים ועדויות של ניצולים. המורים שמלמדים היסטוריה ועוד מקצוע נוסף משתמשים במגוון חומרים רחב יותר, וקרוב לוודאי שייעזרו גם בעדויות של ניצולים, באינטרנט, בספרות, בזיכרונות ובהופעות יותר מאשר מורים המלמדים היסטוריה בלבד.

המורים שאינם מלמדים היסטוריה הם בעלי הסבירות הגבוהה ביותר להיות מעורבים בטקסים בבית הספר. אף על פי ששיעורים פרוטנליים הם גם סגנון ההוראה הנפוץ ביותר בקרב המורים שאינם מלמדים היסטוריה, קיים סיכוי גדול יותר שהם יבחרו בעבודה קבוצתית או בפרויקטים יצירתיים (לדוגמה מחזה או הצגת אומנות) מאשר המורים להיסטוריה. מורים שאינם מלמדים היסטוריה נעזרים יותר בהופעות ובספרות להוראת השואה לעתים תכופות יותר משעושים זאת המורים להיסטוריה.

סביר ביותר שמורים המלמדים היסטוריה וגם מקצועות אחרים יאמרו שהם משלבים את הוראת השואה בחלקים אחרים של תכנית הלימודים.

טבלה 7: שיטות הוראת השואה (אחוז העונים "כן" לפריט הרלוונטי)

מורים שאינם מלמדים היסטוריה	מורים להיסטוריה ומקצוע נוסף	מורים להיסטוריה בלבד	
130 (25%)	129 (25%)	248 (50%)	מספר (%)
			מעורבות בפעילויות
45%	94%	96%	הוראה בכיתה
58%	72%	58%	ביקורים במוסדות להנצחת השואה
56%	67%	33%	פעילויות העשרה כלליות
61%	55%	34%	טקסים
34%	50%	40%	המסע לפולין
12%	11%	13%	מוזיאון או חדר זיכרון בבית הספר
			סגנונות הוראה
68%	94%	95%	הרצאות – לימוד פרונטלי
27%	52%	53%	עבודה אישית
39%	33%	23%	עבודה קבוצתית
26%	22%	20%	עבודות יצירה (אמנות, דרמה וכדומה)

מורים מלמדים היסטוריה	מורים להיסטוריה ומקצוע נוסף	מורים להיסטוריה בלבד	
			חומרי הלימוד בהם נעשה שימוש
45%	96%	90%	מקורות היסטוריים
59%	86%	86%	סרטים
56%	73%	65%	עדויות
35%	40%	32%	אינטרנט
53%	48%	33%	ספרות
21%	36%	23%	זיכרונות
38%	25%	17%	מצגות / הופעות
89%	95%	88%	שילוב של השואה ונושאים אחרים (כן/בהחלט כן)

הכשרת מורים

הכשרת המורים היא היבט חיוני בתמונה הכוללת של הוראת השואה וניתן לה מקום משמעותי במחקר זה. המורים נשאלו היכן הם למדו את נושא השואה ואת הפדגוגיה של הוראת השואה. שני שלישים מהם למדו בקורסים אוניברסיטאיים, ושיעור דומה למד למידה עצמאית. מעל לחצי השתתפו בהשתלמויות מקצועיות. שיעור ההשתתפות בקורסי העשרה וקריאה עצמאית מעידה על העניין הרב שיש למורים בנושא.

המורים להיסטוריה, כולל המורים שמלמדים גם נושאים אחרים, היו בעלי הסבירות הגבוהה ביותר ללמוד על השואה באוניברסיטה. מקורות המידע העיקריים עבור המורים שאינם מלמדים היסטוריה היו קורסי הכשרה מקצועיים וקריאה עצמאית.

המורים להיסטוריה חשו מוסמכים יותר בנושא השואה: 92% מהמורים להיסטוריה סיפרו שהם מרגישים בקיאים (33% "במידה רבה מאוד"), בהשוואה ל-72% מהמורים שאינם מלמדים היסטוריה (14% "במידה רבה מאוד").

קורסי ההעשרה הם חלק מכריע בהשתלמויות מורים. ביקשנו מהמורים לציין היכן הם השתתפו בקורסים הללו. יד ושם הוא המוסד בעל רמת הנוכחות הגבוהה ביותר לקורסי העשרה. 118 מהמורים שנסקרו השתתפו בקורסים ביד ושם (105 השתתפו בקורס ההכשרה הראשון שלהם ביד ושם ו-38 השתתפו בקורס המשך). 55 מהמורים שנסקרו נכחו בקורסים שאורגנו על-ידי משרד החינוך. משואה הוא המוסד בעל רמת הנוכחות השנייה לקורסים בקרב המורים (21 מתוך המורים שנסקרו).

טבלה 8: הכשרת מורים

סך-הכל	מורים שאינם מלמדים היסטוריה	מורים להיסטוריה ולמקצוע נוסף	מורים להיסטוריה בלבד	
12%	9%	14%	12%	למדו הוראת השואה במכללה
67%	17%	76%	83%	למדו הוראת השואה באוניברסיטה
55%	51%	68%	55%	השתתפו בקורסי העשרה מקצועיים בנושא השואה
59%	69%	65%	50%	קוראים בצורה עצמאית על השואה והוראת השואה

לצורך אימות והענקת בסיס אמפירי מוצק יותר לנתונים העוסקים בקורסי העשרה (שיטת הטריאנגולציה), ערכנו סקר משלים בין המוסדות העיקרים שאותם ציינו המורים. המוסדות נשאלו כמה סמינרים באורכים שונים הם הציעו במהלך השנה האחרונה וכמה מורים השתתפו בהם. מידע זה תואם למידע שמסרו המורים. חמשת המוסדות העיקריים שהשתתפו בסקר משלים זה הציעו סך הכול 123,231 שעות של קורסי הכשרה למורים בהוראת השואה. יד ושם הציע 100 קורסים בהם השתתפו 2,120 מורים. הקורסים ביד ושם כללו 94,318 שעות של הכשרת מורים, המייצגים 77% מהסך הכולל עבור חמשת המוסדות העיקריים. משואה הציע 11 קורסים, בהם השתתפו 452 מורים, במשך כולל של 10,328 שעות הכשרת מורים, המייצגות 8% ממספר השעות הכולל (ראה נספח ט"ו לקבלת ניתוח מפורט יותר של מוסדות ההכשרה והתוצאות של פריט השאלון של המורים בנוגע לקורסי העשרה)¹⁷

¹⁷ עבור כל מוסד, קיבלנו מידע הכולל את מספר המורים ומספר השעות אותן הם לימדו. על-ידי חישוב מספר השעות/מתכשרים, יכולנו ליצור קריטריון השוואתי בין המוסדות השונים.

המסע לפולין

המסע לפולין הוא אחד המרכיבים החשובים ביותר בתוכנית הוראת השואה. בשנים האחרונות ניתנה תשומת לב ותמיכה רבה למסעות מורשת חינוכיים לאתרי השואה, והביקור באתרי השואה הפך לסוג של עלייה לרגל אפלה עבור יהודים ברחבי העולם (Ashworth, 2002; Beech, 2000; Greenblum, 1995; Kugelmass, 1994). הנוער בתפוצות עשוי להשתתף בתוכניות המשלבות עלייה לרגל לאתרי השואה יחד עם מסע לישראל (לדוגמה, מצעד החיים ומסעות חוויה ישראלית מיוחדים המתקיימים לפני המסע לישראל עם שבוע באירופה, ראו Cohen, 2008).

”אחרי המסע שלנו לפולין בקיץ שעבר, הגענו למסקנה שיש צורך להביא כמו שיותר תלמידים לפולין. המסע נותן לנושא משמעות שונה לגמרי בעיני התלמידים. אחת מהבעיות המרכזיות בהבאת תלמידים לפולין היא הנושא הכלכלי. היקף הבעיה הוא כזה שאם יהיה שינוי במשרדי הממשלה ויינתנו תקציבים גדולים יותר, נוכל לקחת הרבה תלמידים נוספים לפולין ולשוות לנושא חשיבות ראשונה במעלה” (מנהל תיכון ממ”ד במיצב כלכלי-חברתי בינוני).

מאז 1988, נסעו לפולין מאות אלפי תלמידים מבתי הספר הממלכתיים בישראל במסגרת מסעות מורשים של משרד החינוך. בחמש השנים 2007-2003 כמעט 1,500 קבוצות שכללו מעל 100,000 תלמידים ישראלים נסעו לפולין במסגרת מסע בית ספרי (Vargen, 2008). למעלה משלושה רבעים מכלל מהקבוצות הגיעו מבתי ספר ממלכתיים, הייצוג של בתי הספר הממלכתיים דתיים בקרב הקבוצות גדול בהשוואה לייצוגם הכולל במערכת החינוך.

טבלה 9: מספר המשתתפים במסע הבית ספרי לפולין בשנים 2007-2003 (Vargen, 2008)

סך-הכול	2007	2006	2005	2004	2003	
116, 936	27,305	25,367	21,551	20,258	22,455	מספר המשתתפים (כולל מורים)

משרד החינוך מאשר ומסבסד שני סוגי מסעות: מסעות המאורגנים ונרשמים בחסות המשרד ואלה המאורגנים דרך בית הספר בעידוד המשרד. המסעות שמארגן משרד החינוך הם בעלי מסלול קבוע, הכולל טקסים ופעילויות משותפים לכל המשתתפים. הפעילויות השיתופיות הללו מפגישות בין קבוצות מסוגים שונים של בתי ספר (ממלכתיים דתיים, ממלכתיים, ערים גדולות, ערי פיתוח, צרכים מיוחדים וכדומה). המסעות שמארגנים בתי הספר גמישים יותר בכל הקשור לבחירת האתרים בהם יעבור המסע, למרות שהתוכנית שלהם מתואמת עם מנהלת משלחות הנוער לפולין במשרד החינוך. במסעות שארגנו בתי הספר התלמידים אינם בהכרח נפגשים עם קבוצות מבתי ספר אחרים. בשני המקרים, המסע לפולין אורך בדרך כלל 8-10 ימים, כאשר המחקר שלנו גילה שהאורך הנפוץ ביותר הוא 8 ימים.

הכנסת ערכה דיונים על מסעות התלמידים לפולין, תוך הדגשה של החשיבות המיוחדת למפעל חינוכי זה (Vargen, 2008). בין יתר הנושאים שנידונו, הכנסת דנה בסיוע ממשלתי (סובסידיות כלכליות וסוגי תמיכה נוספים) ובתועלות של המסע לפולין בהשוואה לסוגים אחרים של הוראת השואה (כדוגמת ביקורים ביד ושם).

המטרות של משרד החינוך הישראלי במתן חסות ובארגון המסעות של בתי הספר, כוללות הן מטרות קוגניטיביות (ללמוד על אודות החיים היהודיים בפולין לפני המלחמה, עקרונות האידיאולוגיה

הנאצית והתנאים שהובילו לעלייתה, היסטוריה יהודית, התנהגות יהודית במהלך השואה, ערכי הציונות, יחסי יהודים ולא יהודים וערכי המוסריות והאנושיות, כולל המושג "חסידי אומות העולם" והן מטרות רגשיות (לחוש ולנסות להבין את ההרס והאובדן של יהדות אירופה, השחיתות המוסרית של הנאצים, חשיבות העמידה האמיצה בפני הנאצים) (משרד החינוך, 2008).¹⁸

טבלה 10: מספר הקבוצות והמשתתפים במסעות לפולין שארגנו משרד החינוך ובתי הספר, 2007-2003 (Vargen, 2008).

מספר הקבוצות	מסעות שארגן משרד החינוך	מסעות שארגנו בתי הספר	סך-הכול
מספר המשתתפים (כולל מורים)	17,282 (15%)	99,654 (85%)	116,936
מספר הקבוצות	144 (10%)	1,341 (90%)	1,485

דיונים ומחלוקות בעניין המסע לפולין¹⁹

התופעה הגוברת של מסעות לפולין בחסות בית הספר אינה נטולת ביקורת ומחלוקת. למעשה, קיימות מספר ביקורות חוזרות ונשנות בנוגע למסעות שהועלו בישיבות של הכנסת, נידונו בתקשורת ואף הועלו בראיונות ובקבוצות המיקוד שערכנו ובשאלות הפתוחות של מחקר זה. מכיוון שהנתונים שנאספו מהמנהלים, מורים ותלמידים עוסק בשאלות היסודיות הללו, נעסוק בכל אחת מהן לעומק. ניתן לסכם את תחומי החשש העיקריים כך:

1. כלכלי. המסעות יקרים, במיוחד בהשוואה לפעילויות אחרות כדוגמת ביקור במוסדות בישראל להנצחת השואה. לא כל התלמידים יכולים להרשות לעצמם את המסע לפולין. התמיכה הכספית מהממשלה ומארגונים פרטיים מוגבלת. חלק מהמחנכים וממקבלי ההחלטות תוהים אם סבסוד המסע לפולין הוא שימוש נאות במשאבים ואם ההשפעה מצדיקה את העלות. שאלה נוספת היא האם צריך לנסות ולהביא לפולין כמה שיותר תלמידים, או האם יש להגביל את מספר המשתתפים?

2. אידיאולוגי. חלק מהאנשים הביעו חשש שהמסעות לפולין מנוצלים למטרות לאומניות. קיים חשש שמטרת הניסיון היא לא ללמוד על השואה כשלעצמה, אלא להשתמש בשואה להצדקת הציונות. כדי לטפל בנושא זה, בחנו את הציפיות מהמסע ואת השפעתו על אמונותיהם של המשתתפים.

3. חינוכי. קיימות שאלות בנוגע לערך החינוכי של המסע. חלק מהמורים והמנהלים מודאגים מכך שהתלמידים רואים במסע טיול "כיף" עם חבריהם ואינם לוקחים את ההיבטים החינוכיים ברצינות. מהי ההשפעה החינוכית של המסע? האם ביקור באתרים הממשיים של השואה יוצר תרומה ייחודית להוראת השואה ומציע משהו שלא ניתן להשיג בדרכים אחרות?

המסע לפולין: יחסה ועמדותיה של אוכלוסיית המחקר

במחקר זה גילינו שלמעשה כולם – תלמידים, מורים, מנהלים ומומחים בתחום, - רואים את המסע לפולין כהיבט מרכזי בתכנית הלימודים להוראת השואה וכחוויה רגשית בעלת עצמה למשתתפים.

¹⁸

<http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Bitachon/MishlachotLechul/MishlachotLepolin/Klali.htm>

¹⁹ דיון זה נוגע לתועלות של הגעה לאוכלוסייה רחבה ככל הניתן לעומת גיוס "הטובים ביותר" מתייחס גם למסעות נוער התפוצות לישראל: כהן, 2008.

קביעה זו נכונה לאלה שלקחו חלק במסע ולא להם שלא השתתפו בו, ולא להם התומכים במבנה המסע כפי שהוא מתנהל היום או ממליצים על שינויים.

מתוך בתי הספר שהשתתפו בסקר, 45% שלחו קבוצות לפולין. 17% מבתי הספר שלחו קבוצות למסעות שאורגנו על-ידי משרד החינוך, כמתואר לעיל, ו-28% למסעות מטעם בית הספר. כמעט כל המנהלים (97%) סיפרו שלפחות חלק מהתלמידים המשתתפים במסע זוכים לקבלת סיוע כלכלי, אם כי כשני שלישים מהם ציינו שהתמיכה קיימת רק עבור אחוז קטן מהמשתתפים. לוח 11 מציג את רמת התמיכה הניתנת לתלמידים בבתי ספר במיצבים חברתיים-כלכליים שונים. מעניין לגלות שבתי הספר במיצב חברתי-כלכלי חציוני מציעים תמיכה לאחוז גדול יותר מהתלמידים לעומת אלה שבשכבות הנמוכות: 28% מהמנהלים של בתי ספר ממעמד חציוני סיפרו שרוב המשתתפים קיבלו תמיכה, בהשוואה ל-19% מבתי הספר במעמד הנמוך ביותר. הסיבות לכך ראויות למחקר נוסף ולהבהרות.

טבלה 11: תמיכה כלכלית הניתנת לתלמידים המשתתפים במסע לפולין, לפי המיצב החברתי-כלכלי (מדד טיפוח) של בית הספר לפי הערכתם של מנהלי התיכונים

סך-הכול	מיצב חברתי-כלכלי נמוך	מיצב חברתי-כלכלי חציוני	מיצב חברתי-כלכלי גבוה	
146	32	39	75	מספר בתי הספר
13%	19%	28%	3%	רוב המשתתפים קיבלו תמיכה
17%	25%	26%	9%	אחוז ניכר מהמשתתפים קיבלו תמיכה
66%	56%	41%	84%	אחוז קטן מהמשתתפים קיבלו תמיכה
3%	0%	5%	4%	המשתתפים לא קיבלו תמיכה

מבין תלמידי כיתות י"ב שהשתתפו בסקר, כמעט מחצית (44%) השתתפו במסע החינוכי לפולין. כפי שניתן לראות בלוח 12, כמעט כולם נסעו במסגרת בית הספר שלהם.

טבלה 12: המסגרת שבה התלמידים השתתפו במסע לפולין

90%	בית הספר
7%	תנועת נוער
1%	משפחה
2%	אחר

תלמידי כיתות ט' נשאלו אם הם מתכוונים להשתתף במסע לפולין בעתיד, ו-80% אמרו שכן. כמעט חצי "בהחלט" מתכוונים לנסוע. מכך ניתן ללמוד שאפילו כמה שנים לפני שהם יכולים להשתתף, התלמידים כבר מתעניינים בהשתתפות במסע. נתון זה מעיד על מידת החשיבות הגבוהה המוקדשת למסעות בתרבות הבית ספרית כמו גם על כך שהחינוך אותו הם מקבלים בחטיבות הביניים מעודד את התלמידים לחשוב על המסע לפולין ומעודד אותם לרצות להשתתף בו.²⁰

התלמידים שנסעו לפולין התבקשו לציין את הסיבות להשתתפותם במסע. חלק ציינו שתי סיבות, חלק רק סיבה אחת. מכיוון שהתשובות ניתנו בשפתם של התלמידים (ולא נבחרו מרשימה), ניסוח הסיבות היה מגוון.

הלוח הבא מציג סיכום של הסיבות הנפוצות ביותר להשתתפות במסע לפולין כפי שצינו אותן התלמידים. שתיים עשר הסיבות הללו מכסות את התגובות של רוב המוחלט של המשתתפים במחקר (503 מתוך 575). סיבות אחרות, שניתנו על-ידי בודדים בלבד, לא נכללו בלוח זו.

טבלה 13: סיבות שצינו התלמידים שנסעו לפולין שתרומו להחלטתם להשתתף במסע

סיבה	מספר התלמידים שצינו סיבה זו כסיבה העיקרית לנסיעתם לפולין	מספר התלמידים שצינו סיבה זו כסיבה המשנית לנסיעתם לפולין	המספר הכולל של תלמידים שצינו סיבה זאת עבור נסיעתם לפולין
לראות במו עיניי	61	127	188
קשר משפחתי	113	60	173
כדי להעמיק את הידע	92	43	135
זהות יהודית	58	47	105
עניין	57	21	78
למען החוויה	39	36	75
כדי לנסות ולהבין	27	33	60
סיבות חברתיות (החברים נוסעים וכדומה)	22	35	57
מודעות להיסטוריה	11	38	49
חשיבות כללית	24	11	35
סקרנות	16	3	19
זהות לאומית (ישראלית)	8	6	14

²⁰ אפשר שעל פי הנתונים הללו יגדל מספר המשתתפים בשנים הבאות.

הסיבה הנפוצה ביותר התייחסה לרצון "לראות במו עיניי". הדבר מציין מוטיבציה חזקה במיוחד לבסס במציאות את החומרים שנלמדים בכיתות²¹.

"...כדי לראות באמת איך הם חיו שם ומה קרה להם..."

הסיבה השנייה וזאת שמרבית התלמידים ציינו כסיבה העיקרית לנסיעתם מתייחס לקשר משפחתי לשואה.

"...סבא שלי עבר את השואה..."

הרצון להעמיק את הידע שלהם על השואה היה סיבה נפוצה נוספת. תלמידים רבים ציינו סיבה זו כסיבה העיקרית לרצונם לנסוע, מה שמעיד על חיוניות המטרות החינוכיות לרבים מהמשתתפים.

"...כדי ללמוד על השואה בצורה מעמיקה יותר..."

החשיבות החינוכית של המסע ברורה לגמרי אם נחבר את מספר התלמידים שאמרו שהם רוצים להעמיק את הידע שלהם על השואה עם מספרם של אלה שרוצים לראות בעצמם את מה שלמדו בכיתה.

תלמידים רבים העלו סיבות הקשורות לזהות היהודית.

"...אני חושב שבתור יהודי ישנה אחריות ללכת לפולין ולראות מה קרה..."

מעניין לציין שהסיבות הקשורות לזהות היהודית היו נפוצות בהרבה ובעלות הסתברות גבוהה יותר להופיע כסיבה העיקרית, לעומת אלה הקשורות לזהות הישראלית. למעשה, רק מספר נמוך יחסית מקרב התלמידים ציינו סיבות הקשורות ללאומיות.

"...כדי להראות לנאצים שלמרות שהם ניסו להשמיד אותנו, אנחנו צועדים כעת עם דגל ישראל..."

תלמידי כיתות י"ב שלא נסעו לפולין התבקשו גם לציין מדוע לא השתתפו במסע, וכאן היו הסיבות פחות מגוונות. הסיבה העיקרית הייתה כלכלית. חלק מהתלמידים הולכים לבית ספר אשר אינו מציע את המסע לפולין ותלמידים רבים בבתי הספר הללו הביעו רצון להיות בעלי הזדמנות להשתתף. הקושי הרגשי של המסע צוין על-ידי מספר תלמידים

"...לא הרגשתי מוכן..."

"...לא חשבתי שאוכל להתמודד עם ידע מסוג זה..."

יש לציין שהיו מורים ומנהלים שהטילו ספק במוכנות הרגשית של תלמידי כיתות י"ב למסע מסוג זה. חלקם אף רמזו שהמסע מתאים יותר לבוגרים אחרי הצבא או לאנשים בגיל הלימודים באוניברסיטה.

מספר קטן של תלמידים אמרו שלא נסעו מכיוון שהוריהם התנגדו לכך. כמה סיפרו שהם לא חושבים שמסע לפולין עם כיתתם מבית הספר היא הדרך המשמעותית ביותר עבורם ללמוד על השואה. עם זאת, ברור שעלותו של המסע הוא המכשול הגדול ביותר ושתלמידים נוספים רבים היו נוסעים לו זכו לתמיכה כלכלית למסע זה.

²¹ זיהינו גורמי מוטיבציה דומים בקרב קבוצות שונות של תלמידים, אך לא נציין כאן מגדר או זרם חינוכי.

טבלה 14: סיבות שנתנו התלמידים שלא נסעו לפולין בנוגע להחלטתם שלא להשתתף

סיבה	מספר התלמידים שציינו סיבה זו כסיבה המשנית לכך שלא השתתפו במסע לפולין	מספר התלמידים שציינו סיבה זו כסיבה העיקרית לכך שלא השתתפו במסע לפולין	מספר הכולל של תלמידים שציינו סיבה זו לאי השתתפותם במסע לפולין
כלכלית (יקר מדי)	14	111	125
קשה מדי מבחינה רגשית	11	48	59
סיבות הקשורות לבית הספר	4	23	27
מסגרת המסע לא מתאימה	4	9	13
סיבות הנוגעות להורים או משפחה	2	8	10
סיבות חברתיות	8	1	9

משרד החינוך, הכנסת והתקשורת דנו בנושא עלות המסע לפולין. חלק מהם טענו שהפער שבין התלמידים שמשפחותיהם יכולות להרשות לעצמן לשלוח את ילדיהם לפולין לעומת אלה שמשפחותיהן אינן יכולות לשלוח את בניהם פוגע בחברה (Vargen, 2008). בעוד שחלק מבתי הספר מציעים לתלמידים תמיכה כלכלית או אפשרויות המרה בעבודה, ישנם בתי הספר שבהם רוב התלמידים מגיעים ממשפחות שאינן יכולות להרשות לעצמן את המסע, ובית הספר אינו יכול לסייע למספר רב כל כך של תלמידים. חלק מהרשויות המקומיות שקלו להציע מסעות קצרים יותר – אפילו עד ליום אחד – כדי להוריד את מחיר המסע לרמה שבה יותר תלמידים יוכלו להשתתף בו.

נתונים שהתקבלו ממשרד החינוך על אודות המסע לפולין במשך חמש השנים האחרונות (Vargen, 2008) מראים שלושה רבעים מהקבוצות שנשלחו לפולין מגיעות מבתי ספר בהם רוב התלמידים הם ממשפחות שמעמדן החברתי-כלכלי גבוה. בניגוד לכך, 90% מהקבוצות שנוסעות לפולין במסעות בחסות בית הספר הן מהשכבות הגבוהות.

בשנים 2004-2007 מימן משרד החינוך את נסיעתם של יותר מ-3,500 תלמידים, בעלות של 3 מיליון ₪ ויותר (Vargen, 2008). בנוסף, 6,750 תלמידים קיבלו סיוע כלכלי עבור המסע לפולין מוועידת התביעות (סכום כולל של 2.8 מיליון דולר). יחד המענקים הללו מייצגים סובסידיות עבור פחות מ-10% ממספר התלמידים הכולל המשתתפים במסעות. בערך 3% מהתלמידים שנסעו לפולין קיבלו תמיכה ממשרד החינוך ו-6% לערך קיבלו מימון מוועידת התביעות.

מורים

בעוד שאין לנו את המספר המדויק של המורים שהתלוו לקבוצות התלמידים החל מתחילתם של המסעות לפולין, אלפי קבוצות כבר נסעו ובהתאם להנחיות מנכ"ל משרד החינוך, לכל קבוצה של 32 תלמידים חייבים להתלוות לפחות שני מורים. ההשפעה המקצועית והאישית על מספר המורים הגדול שהשתתפו בנסיעה הוא היבט חשוב של המסעות, אף שעד כה ניתנה לו תשומת לב מועטה במחקר. השפעה זו עשויה לעבור לתלמידים, כולל אלה שלא השתתפו במסעות עצמם.

בקרב המורים שהשתתפו בסקר, מעל חצי (51%) השתתפו במסעות של בית הספר לפולין. המורים בבתי הספר הממלכתיים דתיים היו בעלי סבירות נמוכה במעט להשתתף במסע לפולין. שלושה רבעים מהמורים שהתלוו למסעות לפולין מלמדים היסטוריה. המורים שהצטרפו למסעות לפולין היו בעלי סבירות גבוהה יותר להשתתף בפעילויות אחרות מחוץ לכיתות כדוגמת טקסים, טיולים ופעילויות העשרה נוספות לעומת מורים שלא נסעו לפולין.

טבלה 15: פעילויות הוראה הקשורות לשואה של מורים: השוואה בין מורים שנסעו לפולין ומורים שלא נסעו

מורים שנסעו לפולין	מורים שלא נסעו לפולין	
84%	80%	לימוד
43%	53%	פעילויות העשרה
39%	54%	טקסים
51%	74%	ביקורים במוסדות להנצחת השואה
10%	15%	ביקורים במוזיאונים

סיכום הממצאים על המסע לפולין

הממצאים על המסעות לפולין מעניקים תובנות חשובות בנוגע לחששות הכלכליים, האידיאולוגיים והחינוכיים שתוארו לעיל. החשש מקשיי מימון הוא אמיתי ומשמעותי – העלות היא המכשול הראשי להשתתפות. לצורך הפיכת הטיול לאפשרי עבור מספר גדול יותר של תלמידים, במיוחד ממשפחות שאינן יכולות להרשות לעצמן לשלם עבור המסע, יש צורך בהתחייבות כלכלית רצינית מהממשלה ו/או מקרנות פרטיות.

בנוגע לחששות האידיאולוגיים והחינוכיים, מצאנו שהתלמידים שהשתתפו במסע ציינו מטרות חינוכיות עבור המסע (לראות במו עיניהם מה שלמדו בכיתה, להעמיק את הידע שלהם, לנסות להבין לעתים תכופות יותר מאשר סיבות הקשורות ללאומיות. סיבות הקשורות לבדיקות הקשר בין השואה והזהות היהודית וההיסטוריה המשפחתית האישית שלהם בולטות יותר מהסיבות הקשורות לאידיאולוגיה הציונית.

היו תלמידים שצינו סיבות חברתיות ליציאה למסע. כיוון שחלק מהמורים התלוננו על אודות תלמידים שחוגגים בבתי המלון, נדמה שזו עשויה להיות בעיה, לפחות בקרב אוכלוסיית משנה של התלמידים. אף על פי כן, נראה שרוב התלמידים מעוניינים בחוויה אישית וחינוכית משמעותית.

מכיוון שמדובר בשאלות מורכבות, נעסוק בהם בהרחבה בסעיפים נפרדים.

השואה: אמונות, ערכים וגישות בקרב מנהלים, מורים ותלמידים

- קיימת הסכמה בקרב כל האוכלוסיות שהשואה היא נושא חשוב. החשיבות והמרכזיות של השואה קיבלה חיזוק בתוצאות השאלונים, בשאלות הפתוחות, בראיונות ובקבוצות המיקוד.
- שלושה רבעים מכלל התלמידים וכמעט כל המורים אמרו שהשואה משפיעה על תפיסת העולם שלהם.
- 94% מהתלמידים מחויבים להנצחת השואה.
- המנהלים והמורים רואים חשיבות רבה בערכים היהודיים, הציוניים והאוניברסליים.
- 82% מהמורים ו-81% מהתלמידים רואים בשואה טרגדיה לאנושות כולה ולא רק לעם היהודי.
- התלמידים גאים להיות יהודים וישראלים. הם מרגישים מחויבים למדינת ישראל וקשורים לעם היהודי.
- התלמידים מחויבים לערכים אוניברסליים ודמוקרטיים, במיוחד התלמידים המבוגרים יותר ותלמידי בתי הספר הממלכתיים.

²² מרכזיות השואה וחשיבותה

השואה היא נושא חשוב בחברה הישראלית כולה, וחשיבות זו משתקפת בבתי הספר. השואה היא נושא מרכזי במערכת החינוך הישראלית. היא נלמדת בכיתות ומונצחת באמצעות טקסים והופעות. יש לציין שאין דומה לימוד היסטוריה ליצירה, לשימור או למסירת זיכרונות. ההיסטוריון והפילוסוף הצרפתי פייר נורה (Nora, 1989, 1998) מבחין הבחנה ברורה בין היסטוריה כמדע חברתי, העוסק ברישום אירועים מהעבר, והתופעה החברתית של זיכרון, המקושר לזהות ולתחושת שייכות בהווה. אתרים או אירועים היסטוריים עשויים להפוך ל"אתרי זיכרון" (lieux de mémoire) אם יש בהם משמעות סמלית לאדם בודד או לקבוצה. השואה היא אתר זיכרון חשוב ומרכזי עבור העם היהודי, כאשר סמלים רבים הקשורים אליה הם בעלי קשרים הדוקים לזהות היהודית והישראלית. המסע לפולין הוא אתר זיכרון משמעותי, במיוחד עבור התלמידים והמורים המשתתפים בו.

החשיבות של השואה לכל האוכלוסיות שהשתתפו בסקר עלתה שוב ושוב, בתגובות לפריטי השאלונים, בהערות הפתוחות בסוף השאלונים בראיונות ובקבוצות המיקוד. השואה משפיעה על תפיסת העולם הבסיסית של התלמידים והמורים. הם מחויבים להנצחת השואה ולמסירה של זיכרון השואה.. שלושה רבעים מהתלמידים וכמעט כל המורים סיפרו שהשואה משפיעה על תפיסת העולם שלהם. מעל 90% מהתלמידים מחויבים לשימור זיכרון השואה. תחושת המחויבות וההשפעה של השואה על תפיסת העולם של התלמידים מעט חזקה יותר אם התלמידים המבוגרים יותר.

²² לניתוח מבני של אמונותיהם, ערכיהם ועמדותיהם של התלמידים כלפי השואה, ראו נספח ח'.

טבלה 16: השפעת השואה על תפיסת העולם והמחויבות לזיכרון השואה לפי כיתה וסוג בית הספר

סך הכל	תלמידים בבתי ספר ממלכתיים דתיים	תלמידים בבתי ספר ממלכתיים	כיתה י"ב	כיתה ט'	
76%	78%	75%	77%	72%	השואה משפיעה על תפיסת העולם שלי
94%	95%	93%	95%	91%	אני מחויב לשימור זיכרון השואה

בנוסף להסכמה הגורפת שהשואה חשובה באופן יסודי, קיימת הסכמה רחבה לכך שערכים יהודיים, ציוניים ואוניברסליים, כמו גם מסרים חינוכיים הם היבטים הכרחיים להוראת השואה. הבדלים בדעות בנוגע לגישה והדגשים שיש לתת לכל אחד מהם נידונים בפרק "מטרות, מסרים והפדגוגיה של הוראת השואה. כאן תינתן סקירה כללית של האוריינטציה הערכית הבסיסית של התלמידים.

בצורה מכרעת, התלמידים גאים להיות יהודים וישראלים. הם חושבים שחשוב להיות חלק מהעם היהודי, מתכוונים להישאר בישראל ולא היו בוחרים להיות בני דת או לאום אחרים לו (גם אם היפותטית) ניתנה להם האפשרות לעשות זאת. הרוב המכריע של התלמידים מזדהה עם העם היהודי ומרגיש מחויבות לקיומה של מדינת ישראל. הם גם מזדהים עם ערכים דמוקרטיים ואוניברסליים. התלמידים המבוגרים יותר מחויבים יותר לערכים דמוקרטיים ואוניברסליים. הדבר עשוי לשקף את בגרותם והבנתם של התפיסות הללו כמו גם את השפעתם של המורים והחינוך.

חשוב ומעניין לציין שבעוד שהתלמידים גאים בהיותם ישראלים, מרכיבי הזהות היהודים (גאה להיות יהודי והחשיבות של להיות חלק מהעם היהודי) חזקים מעט יותר. מחקרים אחרים תיעדו תנועה בחברה הישראלית משליטה של תחומים לאומיים של זהות בקרב דורות קודמים לדגש רב יותר על ההיבטים היהודיים בקרב דורות צעירים יותר (Yadgar & Liebman ; 2008, 1993, Oron). נראה שהדעות שהביעו התלמידים שהשתתפו בסקר מאשרים את התנועה הזו לכיוון הדגש על הזהות היהודית.

טבלה 17: ערכים ואמונות של התלמידים

בהחלט/כן	
94%	אני גאה להיות יהודי
94%	אני מרגיש מחויב לשימור זיכרון השואה
91%	חשוב לי להיות חלק מהעם היהודי
90%	אני מתכוון לשרת בצה"ל ²³
89%	אני גאה להיות ישראלי
88%	אני חש הזדהות עם העם היהודי

²³ העמדה כלפי השירות הצבאי היא אחד התחומים בהם ישנו הבדל מגדרי דרמטי. מבין התלמידים שאמרו שהם לא מתכוונים לשרת בצבא, הרוב הגדול היו בנות (93% מהתלמידים שאינן מתכוונים לשרת ו-81% מאלה ש"בהחלט" לא מתכוונים לשרת הן בנות).

בהחלט/כן	
86%	אני חש מחויב לקיומה של מדינה ישראל
86%	אני חש מחויבות למלחמה בגזענות
84%	הקמתה של מדינת ישראל היא התשובה לשואה
83%	אני מזדהה עם ערכים דמוקרטיים
80%	אני מזדהה עם ערכים אוניברסליים
77%	הייתי בוחר «להיוולד מחדש» כיהודי בישראל אם הייתה ניתנת לי האפשרות
73%	אני חש הזדהות עם ניצולי השואה
70%	בטוח או די בטוח שאשאר בישראל
68%	אני חושב ששואה נוספת עשויה להתרחש במקום כלשהו בעולם
60%	אני מרגיש מחובר ליהודים בגולה
27%	אני חושב שמדינת ישראל מעניקה יחס טוב לניצולי השואה
26%	אני חושב ששואה יכולה להתרחש בישראל

ככלל, גישותיהם וערכיהם של התלמידים בבתי הספר הממלכתיים והממלכתיים דתיים היו דומים, כאשר ההבדלים ניכרו רק בתגובות לשאלות בעלות אופי דתי מובהק (כדוגמת יותר קיום מצוות הדת בקרב תלמידים בבתי ספר ממלכתיים דתיים – ראו את השאלונים בנספח ה' לפריטים בנוגע לאמונה דתית). התלמידים בבתי ספר ממלכתיים דתיים היו בעלי סבירות גבוהה יותר לומר שהם "בהחלט" גאים להיות יהודים וישראלים.

קיומו של הבדל קטן בתגובות התלמידים משני הזרמים לשאלות הקשורות לשואה מוכיח שוב שהשואה היא נושא חוצה גבולות בין קבוצות חברתיות. לכן, נושא השואה אינו מחליף, מערער או בא במקום זהות לאומית יהודית או ישראלית. במידת מה, השואה היא מכנה משותף של זהות. חששות בנושא השואה קשורים באופן ישיר לתחומים אחרים של זהות יהודית וישראלית, אך יש לה חשיבות בזכות עצמה עבור ישראלים יהודים שהגיעו ממקומות שונים, עם מגוון רחב של גישות ואמונות בנושאים אחרים.

טבלה 18: קרבה ליהדות וישראליות של התלמידים לפי כיתה וסוג בית הספר: אחוז העונים "בהחלט"

תלמידים בכיתה ט	תלמידים בכיתה י»ב	תלמידים בבתי ספר ממלכתיים	תלמידים בבתי ספר דתיים	
63%	64%	61%	73%	גאה להיות ישראלי
73%	74%	70%	90%	גאה להיות יהודי
66%	70%	64%	87%	חשוב להרגיש חלק מהעם היהודי
43%	48%	44%	52%	ישראל היא התשובה לשואה
30%	34%	32%	34%	השואה משפיעה על השקפת העולם שלי
76%	84%	81%	78%	השואה הייתה טרגדיה לאנושות כולה

24 היקף הטרגדיה

כדי להבין את הערכים האוניברסליים והמיוחדים הקשורים להוראת השואה, כללנו שאלה שתאמוד את היקף הגדרת השואה²⁵. השאלונים עבור התלמידים והמורים כללו את השאלה: "האם אתה רואה את השואה כטרגדיה לאנושות כולה או ליהודים בלבד?"

התלמידים בבתי הספר הממלכתיים דתיים היו בעלי סבירות גבוהה במעט (ב-3%) לראות בשואה טרגדיה ליהודים בלבד. מעניין לגלות שאחוז גבוה יותר של תלמידי כיתה י"ב שנסעו לפולין אמרו שהשואה הייתה טרגדיה לאנושות כולה, בהשוואה לעמיתיהם שלא השתתפו במסע. בדרך כלל, תלמידי כיתות י"ב היו בעלי סבירות גבוהה במעט לעומת תלמידי כיתות ט' לראות בשואה טרגדיה לאנושות כולה.

ההבדל בין המורים בבתי הספר הממלכתיים והממלכתיים דתיים היה אפילו קטן יותר. כלומר, הם היו בעלי סבירות זהה למעשה לחשוב (וכנראה גם ללמד) שהשואה הייתה טרגדיה עבור האנושות

²⁴ מלומדים אחרים דנו בשאלה אם השואה היא בעיקר נושא יהודי או שהיא נושא שצריך להדאיג את כולם (לדוגמה Cargas, 2003 ו-Wyman, 1984).

²⁵ בהתאם ללוח המתאמים בנספח י"ב, התגובות לפריט השאלון "השואה היא טרגדיה לאנושות כולה" קשורות קשר חיובי לפריטים: "אני מעוניין בשאלות מוסריות בנוגע לשואה" ו-"אני מחויב לשימור זיכרון השואה". הפריטים הללו ספציפיים לשואה ואינם יהודיים או אוניברסליים מטבעם.

כולה ולא רק עבור היהודים. 82% מהמורים בבתי הספר הממלכתיים ו-85% מהמורים בבתי הספר הממלכתיים דתיים רואים בשואה טרגדיה לאנושות כולה.

כדי להבין למה מתכוונים התלמידים והמורים כאשר הם אומרים שהשואה הייתה טרגדיה לאנושות כולה, בדקנו את המתאם בין התשובה לשאלה זו והתשובות לשאלות אחרות הקשורות לערכי יהדות, ציונות וערכים אוניברסליים. גילינו שההצהרה שהשואה הייתה טרגדיה לאנושות כולה קשורה במתאם חיובי לזהות עם ערכים אוניברסליים, תמיכה במשטר דמוקרטי והתנגדות לגזענות. האמונה שהשואה היא טרגדיה לאנושות כולה קשור בצורה חזקה יותר להצהרות הנוגעות לערכים אוניברסליים לעומת הקשר עם הצהרות המבטאות זהות יהודית וישראלית. בעוד שהמתאמים אינם חזקים באופן מיוחד, הם חיוביים בעקביות, דבר המעיד על כך שמי שאומר שהשואה הייתה טרגדיה לאנושות כולה הוא בעל סבירות רבה להזדהות עם ערכים אוניברסליים. ניתן לעיין בלוח המתאמים בנספח י"ב.

טבלה 19: גישות בנוגע לשואה, השוואה בין תלמידים ומורים

מורים	תלמידים	
96%	76%	השואה משפיעה על השקפת העולם שלי (כן/בהחלט)
82%	81%	השואה היא טרגדיה לאנושות כולה
83%	84%	הקמת מדינת ישראל הייתה התשובה לשואה (כן/בהחלט)

בסעיף אחר של השאלון, קיבלו התלמידים מגוון של "סיבות להיות יהודי" והתבקשו לסמן את כל ההצהרות שחלות על תחושת הזהות היהודית האישית שלהם. זיכרון השואה לא היה אחת מ"הסיבות להיות יהודי" הנפוצות בקרב התלמידים. משפחה, לידה, תרבות, דת, חינוך וישראל היו כולם סיבות שצוינו על-ידי יותר תלמידים כסיבות להיות יהודיים. אנטישמיות ככלל נבחרה כסיבה להיות יהודי על-ידי אחוז קטן מאוד מהתלמידים. תוצאה זו זהה באופן מובהק לתגובות של נוער היהודי בתפוצות. במחקר בין לאומי של הנוער היהודי אודות סיורים מאורגנים בישראל (Cohen, 2008), התגלה גם שכמעט כולם ענו שהשואה משפיעה על תפיסת העולם שלהם, השואה ואנטישמיות אינם המאפיינים הבולטים של הזהות היהודית שלהם. לכן, בעוד שהשואה משפיעה באופן ברור על השקפת העולם של הנוער היהודי כיום, הזהות היהודית שלהם גובשה מחינוך, תרבות, משפחה, חיבור לישראל ולדת, ולא כתגובה לאנטישמיות וההיסטוריה של הניסיון לרצח עם.²⁶

דגשים של המורים בהוראת השואה. אחת הדרכים שבהן ניתן להבחין בגישתם של המורים כלפי השואה היא הדגש היחסי אותו הם נותנים להיבטים שונים ולנושאים שונים בתוך הנושא הכללי. המורים מקבלים רשימה של נושאים ספציפיים שאפשרי לעסוק בהם במסגרת הוראת השואה והם נשאלו באיזו מידה הם מדגישים כל אחד מהנושאים. כפי שניתן לראות בלוח 20, המורים מדגישים

²⁶ למעשה, ניתוח מבני של תגובות התלמידים הישראלים לרשימת הסיבות הזו תואמת כמעט לחלוטין לניתוח מוקדם יותר של התגובות של נוער התפוצות המבקר בישראל לאותה רשימה (Cohen, 2008). המשמעות של ממצא זה אינה בהכרח שנוער התפוצות והנוער הישראלי מדגישים באותה מידה כל אחת מהסיבות, אלא שמבחינה קוגניטיבית הם מארגנים את התחומים השונים של הזהות היהודית באותה הדרך. במילים אחרות, בשני המקרים אותם פריטים היו בעלי מתאם חזק אחד עם השני ומוקמו בתחומים מקבילים. היוצא מין הכלל היחיד הוא שהתלמידים הישראלים קישרו את השפה העברית לפריטים ראשוניים כגון משפחה ולידה, ואילו התלמידים מהתפוצות קישרו אותה לפריטים מצביים-היסטוריים כדוגמת יחסים לישראל וזיכרון השואה. להשוואה של שני הנתונים, ראו נספח ט'.

בעיקר את האידיאולוגיה הנאצית ואת תהליך ההשמדה (רצח המוני). חיי הקהילה היהודיים לפני השואה ובמהלך השואה קיבלו את הדגש המועט ביותר.

המורים בבתי הספר הממלכתיים דתיים נוטים פחות ללמד על האידיאולוגיה הנאצית והרקע ההיסטורי של השואה. מורים אלה נוטים מעט יותר להדגיש את חיי הקהילה היהודית באירופה לפני השואה ובמהלכה, את תפקיד הפרט ואת התהליך שבו הושמדו יהודי אירופה.

טבלה 20: עד כמה אתה מדגיש כל אחד מהנושאים הבאים בעבודתך? (אחוז המורים שענו "במידה רבה מאוד")

סך-הכול	מורים בבתי ספר ממלכתיים דתיים	מורים בבתי ספר ממלכתיים	
58%	40%	62%	אידיאולוגיה נאצית
58%	62%	58%	תהליך ההשמדה
55%	56%	55%	השפעת השואה על העולם היהודי וישראל
52%	57%	51%	מאבקם של היהודים בנאצים
50%	37%	54%	רקע היסטורי
46%	49%	45%	מקומו של הפרט בשואה
33%	38%	31%	אורח החיים היהודי במהלך השואה
23%	26%	22%	חיי הקהילה היהודית לפני השואה

למנהלים יש סדר עדיפויות שונה במקצת בנוגע לנושאי הלימוד. לדעתם, המורים צריכים להדגיש במיוחד את מאבקם של היהודים בנאצים. את האידיאולוגיה הנאצית, שאותה מדגישים המורים ביותר, מדגישים המנהלים פחות.²⁷ כמו המורים בבתי הספר הממלכתיים דתיים, המנהלים של בתי הספר הדתיים חושבים שיש לתת תשומת לב רבה יותר לאורח החיים של היהודים לפני השואה ובמהלכה.

²⁷ כפי שניתן לראות בסיכום ההיסטורי, התנגדות פיזית הייתה נושא ליבה בהוראת השואה המוקדמת והשקפותיהם של המנהלים עשויות לשקף את סוג הוראת השואה שהם קיבלו. הוראת השואה המנסה להביא את הגורמים לשואה הוצגו רק לאחרונה והודגשו בקורסי ההעשרה למורים מתחילת שנות השמונים של המאה הקודמת.

טבלה 21: באיזו מידה לדעתך צריכים המורים בבית הספר שלך להדגיש כל אחד מהנושאים הבאים? (אחוז המנהלים שענו "במידה רבה מאוד")²⁸

סך-הכול	מנהלים של בתי ספר ממלכתיים דתיים	מנהלים של בתי ספר ממלכתיים	
46%	27%	55%	האידיאולוגיה הנאצית
62%	54%	65%	תהליך ההשמדה
80%	72%	83%	מאבק היהודים בנאצים
61%	48%	67%	רקע היסטורי
60%	68%	56%	אורח החיים היהודי במהלך השואה
61%	68%	58%	חיי הקהילה היהודית לפני השואה

²⁸ בנוגע לנושאים הללו, לא מצאנו הבדלים משמעותיים בין חטיבות הביניים ובתי הספר התיכוניים.

הערכה של הוראת השואה

- באופן גורף, המנהלים, המורים והתלמידים מרוצים מהוראת השואה בבתי הספר שלהם.
- התלמידים תיארו את הנושאים כמעוררי מחשבה ורלוונטיים לחייהם, והיו מעוניינים ללמוד עוד על אודות השואה.
- המורים מרוצים מההכשרה שלהם באופן כללי ומקורסי ההעשרה המקצועיים בהם השתתפו.
- המורים חשים מוסמכים בלימוד השואה. תחושת הכשירות חזקה יותר בקרב המורים להיסטוריה.

באופן כללי, גילינו שהוראת השואה מוצלחת. ניתן לומר בביטחון שהמאמצים הממושכים ליצירת תוכנית חינוכית משמעותית השיגו תוצאות מרשימות. אחת מהמטרות של מחקר ההערכה הוא לזהות תחומים לשיפור אשר ידונו בפרק נפרד מאוחר יותר. חשוב לציין כי האווירה הכללית של ההערכות הייתה חיובית.

הערכת התלמידים

רוב התלמידים (83%) אומרים שהם מרוצים מהוראת השואה בבתי הספר שלהם. מעבר לכך, התלמידים אומרים בעקביות שברצונם ללמוד עוד בנושא. כמעט שליש חושבים שיש להקדיש יותר זמן ללימודי השואה. בערך שני שלישים מהתלמידים חושבים שהם בעלי ידע סביר בנושא השואה. טענה זו מאשרת בחוזקה את העניין שיש לתלמידים בנושא ואת הצלחתן של הפעילויות החינוכיות ותוכנית הלימודים. קצת יותר ממחצית מהתלמידים (53%) אמרו שישנן פחות בעיות משמעת במהלך שיעורים העוסקים בשואה לעומת השיעורים אחרים, עובדה המעידה על רמת הכבוד לנושא.

כשהתבקשו התלמידים לדרג היבטים שונים של השיעורים בכיתה על השואה, אמרו 85% שהחומר מעורר מחשבה. מעל חצי (57%) אמרו שהחומרים קשורים לשאלות האישיות שלהם. בערך שליש אמרו שהחומר שנלמד בכיתה רלוונטי לחיי המשפחה שלהם. זהו אחד מהפריטים הבודדים שעבורו נמצא הבדל משמעותי בין תלמידים ממוצא אשכנזי וממוצא מזרחי: 48% מהתלמידים ממוצא אשכנזי אמרו שהחומר רלוונטי לחיי המשפחה שלהם, בהשוואה ל-18% מהתלמידים ממוצא מזרחי. חלק מתוכנית הלימודים להוראת השואה הורחבה כדי לכלול את החוויות של היהודים בצפון אפריקה, כדי להרחיב את הרלוונטיות להיסטוריה המשפחתית של התלמידים (Heinman, 1999). יבלונקה (Yablonka, 2008) מקדישה פרק בספרה *הרחק מהמסילה – המזרחיים והשואה* לשאלת הוראת השואה בקרב יהודים ישראלים ממוצא מזרחי. היא מתארת תהליך תרבותי שעל-פיו משרד החינוך מנסה ליצור תחושה של "גורל משותף" בקרב היהודים והישראלים, ללא קשר לקשר של משפחתם לשואה.

טבלה 22: הערכת התלמידים ללימודי השואה

במידה מועטה	במידה כלשהי	במידה רבה	במידה רבה מאוד	
3%	14%	54%	29%	אני מרוצה מלימודי השואה בבית הספר
3%	33%	51%	13%	אני מרגיש בקיא בנושא השואה
3%	13%	45%	38%	אני מעוניין ללמוד יותר על השואה

רבה מדי	מספיקה	לא מספיקה	
4%	64%	32%	כמות הזמן המוקדשת ללימודי השואה

בכלל לא	לא	כן	בהחלט	
				הנושאים הנלמדים בכיתה...
3%	12%	50%	35%	גורמים לי לחשוב
3%	17%	55%	25%	רלוונטיים לחיים שלי
6%	36%	43%	14%	קשורים לשאלות אישיות שיש לי
20%	46%	23%	11%	רלוונטיות לחיי המשפחה שלי

התלמידים בבתי הספר הממלכתיים והממלכתיים דתיים מרוצים מתוכניות לימוד השואה שלהם במידה שווה. התלמידים בבתי הספר הדתיים נוטים מעט יותר לומר שהנושאים מעוררי מחשבה ורלוונטיים לחייהם האישיים. (השוואה מפורטת יותר בין הערכות התלמידים בשתי הכיתות השונות ובשני הזרמים של בתי ספר ממלכתיים וממלכתיים דתיים מופיע בפרק הבא).

טבלה 23: השוואה בין הערכות התלמידים בבתי ספר ממלכתיים וממלכתיים דתיים

תלמידים בבתי ספר ממלכתיים דתיים	תלמידים בבתי ספר ממלכתיים	
82%	83%	אני מרוצה מלימודי השואה בבית ספר (במידה רבה או רבה מאוד)
82%	84%	אני רוצה ללמוד עוד על השואה
33%	32%	לא מוקדש מספיק זמן ללימודי השואה
		הנושאים הנלמדים בכיתה בהחלט...
41%	33%	גורמים לי לחשוב
31%	24%	רלוונטיים לחיים שלי
18%	13%	קשורים לשאלות אישיות הקיימות אצלי
11%	11%	רלוונטיים לחיי המשפחה שלי

התלמידים נשאלו לדעתם בנוגע למידת היעילות של סוגי הפעילויות השונים בהעברת נושא השואה אליהם. בקרב תלמידי כיתות י"ב, המסע לפולין נחשב ליעיל ביותר ולאחריו שמיעת עדויות של ניצולים. העדויות נחשבות לדרך הלימוד היעילה ביותר ללמידה על השואה עבור תלמידי כיתות ט'²⁹. הדבר ממחיש את הערך שהתלמידים נותנים ללמידה על השואה ממקור ראשון. מעל חצי מהתלמידים סיפרו שטיולים וסרטים הם הדרכים היעילות ביותר עבורם ללמוד על השואה.

עבור תלמידי כיתות ט', טקסים והופעות (שכפי שהוצג מוקדם יותר מהווים את רוב הפעילויות), נחשבים יעילים יותר משיעורים בכיתה. עבור תלמידי כיתות י"ב, בכל אופן, השיעורים בכיתות נחשבים ליעילים יותר מטקסים והופעות. בשני המקרים, שיעורי ההיסטוריה הם בעלי דירוג גבוה במעט לעומת שיעורים אחרים.

²⁹ החשיבות של עדויות ניצולי השואה מעלה מספר שאלות בנוגע לעתידה של הוראת השואה לאחר שדור הניצולים ילך לעולמו. תפקידם של מוסדות כדוגמת יד ושם בהקלטת עדויות הניצולים היא גורלית. למידע על האונטולוגיה והאמינות המוסדית של העדויות כפי שהיא מותאמת להוראת השואה, ראו: Beim & Fine, 2007.

טבלה 24: היעילות של פעילויות הוראת שואה (אחוז העונים "במידה רבה מאוד")

תלמידי כיתות י"ב	תלמידי כיתות ט'	
31%	44%	טקסים
55%	57%	סרטים
37%	29%	שיעורי היסטוריה בבית ספר
6%	9%	שיעורים אחרים בבית ספר
16%	23%	אינטרנט
28%	34%	הופעות ומצגות
72%	62%	עדויות
58%	60%	ביקורים במוסדות להנצחת השואה
78%	לא רלוונטי	המסע לפולין (תלמידי כיתות י"ב בלבד) ³⁰
לא רלוונטי	18%	עבודת שורשים ³¹ (תלמידי כיתות ט' בלבד)

שמנו לב שכמעט כל התלמידים רוצים ללמוד יותר על השואה. הם נשאלו גם אלו היבטים ספציפיים של השואה מעניינים אותם במיוחד. כפי שניתן לראות בלוח 25, אכזריות ההשמדה של יהודי אירופה וחיי הניצולים לאחר מכן הם הנושאים המעניינים ביותר את התלמידים. תלמידים בבתי ספר ממלכתיים דתיים מעוניינים בשאלות תיאולוגיות יותר מתלמידי בתי הספר הממלכתיים המעוניינים יותר בידע היסטורי, אך ההבדלים אינם גדולים, וסך הכול תחומי העניין שלהם דומים.

³⁰ הנתונים מתייחסים לכלל אוכלוסיית תלמידי כיתות י"ב, כולל התלמידים שלא השתתפו במסע לפולין. להשוואה בין המשתתפים לתלמידים שלא השתתפו.

³¹ עבודת שורשים היא תכנית לימודים בכיתות ז' בחינוך הממלכתי ובחינוך הממלכתי-דתי. בתכנית חוקר כל תלמיד את אילן היוחסין לו. לתלמידים רבים היו קרובי משפחה שנספו בשואה או שיש ניצולי שואה במשפחותיהם, ועל כן נוגעת עבודת השורשים בשואה.

טבלה 25: תחומי העניין של התלמידים בלימודי השואה, אחוז שענו "במידה רבה" או "במידה רבה מאוד" (האחוז שענה "במידה רבה" מופיע בסוגריים)

סך-הכול	תלמידים בבתי ספר ממלכתיים דתיים	תלמידים בבתי ספר ממלכתיים	
91% (68%)	91% (65%)	91% (69%)	האכזריות של השמדת היהודים
91% (63%)	90% (63%)	91% (63%)	חיי הניצולים
88% (59%)	85% (53%)	89% (60%)	העוצמה והברוטאליות של המשטר הנאצי
88% (60%)	88% (57%)	89% (61%)	התנגדות פיזית לנאצים
86% (52%)	84% (50%)	87% (53%)	האופן שבו הפרט מתמודד עם קשיים
84% (47%)	86% (49%)	84% (47%)	השפעת השואה על העולם היהודי ומדינת ישראל
76% (39%)	72% (35%)	78% (40%)	ידע היסטורי כללי
69% (35%)	81% (51%)	67% (32%)	שאלות של דת ואמונה

³² היכרות התלמידים עם פריטים הקשורים לשואה

כדי להמשיך ולחקור את היעילות של הוראת השואה, עיצבנו פריט שאלון הבוחן את רמת הבקיאיות של התלמידים במקומות, בשמות ובאירועים הקשורים לשואה והנכללים ברוב תוכניות הלימודים של בתי הספר. תלמידי כיתות י"ב קיבלו רשימה של 32 פריטים הקשורים לשואה, והם התבקשו לסמן את הפריטים המוכרים להם (לתיאור קצר של הפריטים המופיעים ברשימה, ראו נספח ו'). מעל מחצית מתלמידי כיתות י"ב זיהו לפחות 25 מתוך 32 הפריטים. תריסר מהפריטים זיהו על-ידי כמעט כל התלמידים (90% ומעלה). פחות מ-2% זיהו 10 פריטים או פחות. הגטו ומרד גטו וורשה, אנה פרנק, ליל הבדולח ואושוויץ היו המזוהים ביותר. נראה שהפריטים הללו הם מושגי יסוד בידע בסיסי על אודות ההיסטוריה של השואה.

בדרך כלל, היה הבדל קטן בין התלמידים בבתי הספר הממלכתיים והממלכתיים דתיים, במיוחד בנוגע לפריטים המוכרים ביותר. היו פריטים מסוימים שהיו מוכרים יותר לתלמידים בבתי הספר הממלכתיים דתיים (כדוגמת הרב של פיאסצנו – מנהיג חסידי שנרצח בידי הנאצים), בעוד שיותר תלמידים מבתי ספר ממלכתיים שמעו על פריטים אחרים (כדוגמת הסכם ריבנטרופ- מולוטוב בין גרמניה וברית המועצות). הפריטים הללו "ייחודיים" יותר ומציגים את הדגשים המיוחדים של בתי הספר השונים.

³² הפריטים הללו התגלו כמרכזיים בניתוח השטח הקטן ביותר של היכרות התלמידים עם הפריטים הללו. ראו את התצוגה הגרפית של היכרות התלמידים עם הפריטים הללו בנספח י'.

טבלה 26: מידת הבקיאות של תלמידי כיתות י"ב עם פריטים הקשורים לשואה – האחוה שצינו שהם מכירים כל פריט

סך-הכול	ממלכתי דתי	ממלכתי	
98%	98%	98%	גטו
97%	96%	97%	אנה פרנק
97%	98%	97%	מרד גטו וורשה
97%	98%	97%	ליל הבדולח
96%	93%	96%	אשוויץ-בירקנאו
95%	92%	96%	חסידי אומות עולם
94%	98%	94%	אייכמן
94%	91%	95%	הפתרון הסופי
94%	95%	97%	יאנוש קורצ'ק
93%	94%	93%	יודנראט
93%	85%	94%	מחנה ריכוז
92%	81%	94%	חוקי נירנברג
88%	77%	90%	ועידת ואנזה
87%	90%	87%	חנה סנש
87%	87%	87%	פריזונים
86%	91%	85%	איגרת הבזק
85%	79%	86%	היידריך
84%	59%	88%	הסכם ריבנטרופ-מולוטוב
84%	83%	84%	«קדושת החיים»
81%	54%	85%	מבצע ברברוסה
69%	65%	70%	גנרלגוברנמן
68%	57%	69%	הסכם מינכן
67%	73%	66%	פעולה גרמנית (אקציה)
60%	46%	62%	הימלר

סך-הכול	ממלכתי דתי	ממלכתי	
56%	52%	57%	מרדכי אנילביץ
53%	23%	58%	אנשלוס (סיפור)
45%	55%	43%	איינצגרופן (כוח משימה/עוצבות)
42%	39%	42%	ראול וולנברג
41%	42%	41%	באבי יאר
41%	34%	42%	גבלס
22%	21%	22%	עמנואל רינגלבלום
20%	67%	13%	הרב מפיאסצנו

הערכת המנהלים

גם המנהלים הביעו שביעות רצון מהוראת השואה בבתי הספר שלהם. מנהלי בתי הספר התיכוניים נתנו הערכות חיוביות יותר מאלה של מנהלי חטיבות הביניים. המנהלים של בתי הספר הממלכתיים היו יותר שבעי רצון מהמנהלים של בתי הספר הממלכתיים דתיים. כמעט ולא היו מנהלים בכל סוגי בתי הספר שהציעו לקצץ את הזמן המוקדש לנושא. המנהלים של חטיבות הביניים נטו יותר לומר שצריך להקדיש "הרבה יותר זמן" ללימודי השואה. כפי שראינו מוקדם יותר, מספר השעות עבור הוראת השואה בחטיבות הביניים נמוך בהרבה מזה של בתי הספר התיכוניים. 71% מהמנהלים חושבים שהפעילויות הקשורות לנושא השואה המוצעות בחטיבות הביניים מכינות את התלמידים ללמידת הנושא בתיכון. בכל אופן, המנהלים אינם בטוחים במידת ההכנה של התלמידים באופן מוחלט: 21% חושבים שהתלמידים מוכנים "במידה רבה מאוד". ההרגשה שהתלמידים אינם מוכנים לגמרי עשויה להיות קשורה למספר השעות הנמוך המוקדש לנושא.

המנהלים של בתי הספר הממלכתיים היו בעלי סבירות גבוהה יותר להציע השקעה של "הרבה יותר" זמן בלימודי השואה לעומת מנהלי בתי הספר הממלכתיים דתיים.

טבלה 27: הערכות המנהלים

מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	
מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	
מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	
מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	
מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	מנהלים של ממוכתיים	
87%	87%	85%	78%	80%	מרוצה/מרוצה מאוד מהוראת השואה בבית הספר
מספר השעות המוקדש להוראת השואה בבית הספר הוא :					
41%	41%	32%	35%	48%	לא מספיק
58%	58%	64%	60%	51%	מספיק
1%	1%	4%	5%	1%	גבוה מדי
את כמות הזמן המוקדשת להוראת השואה יש :					
36%	36%	28%	26%	41%	להגדיל בהרבה
38%	38%	41%	41%	37%	להגדיל
26%	26%	32%	31%	21%	להשאיר כמו שהיא
0%	0%	0%	1%	1%	להקטין

כדי להעריך את האופן שבו המנהלים רואים את ההשפעה של לימודי השואה בערכים ובגישות של התלמידים בבתי הספר שלהם, הם נשאלו באיזו מידה הם חושבים שהוראת השואה מחזקת אצל התלמידים את הזהות היהודית, הזהות הישראלית והזהדות עם ערכים אוניברסליים. התוצאות מוצגות בלוח 28 (הערכים בסוגריים מציינים את האחוז שענו "כן בהחלט"). ביסוד הדברים, כל המנהלים חושבים שהוראת השואה מחזקת את הזהות היהודית של התלמידים ואת הזהות היהודית שלהם. הרוב הגדול אמר גם שהוראת השואה מחזקת את הזהדות של התלמידים עם ערכים אוניברסליים.

המנהלים של בתי הספר הממלכתיים דתיים היו בעלי סבירות גבוהה יותר במעט לעומת מנהלי בתי הספר הממלכתיים לומר שלימודי השואה "בהחלט" מחזקים את הזהות היהודית של התלמידים. המנהלים של בתי הספר הממלכתיים הדגישו מעט יותר את ההשפעה של לימודי השואה בחיזוק הזהדות הישראלית של התלמידים. בשני המקרים, ההבדלים היו קטנים (5% או פחות).

ההבדל משמעותי יותר כאשר אנו בוחנים את הערכת המנהלים של ההשפעה על ערכים אוניברסליים. המנהלים בבתי הספר הממלכתיים הם בעלי סיכוי גבוה יותר לומר שלימודי השואה מחזקים את הזהדות התלמידים עם ערכים אוניברסליים. התוצאות הללו הם סימן לדגש שניתן לסוגי הערכים השונים בתוכניות הוראת השואה של שתי מערכות בתי הספר (המטרות של הוראת השואה לפי

המנהלים והמורים נידונים בהרחבה בפרק "מטרות, מסרים והפדגוגיה של הוראת השואה". הן בבתי הספר הממלכתיים והן בבתי הספר הממלכתיים דתיים, הוראת השואה קשורה לזהות היהודית והישראלית, כאשר בבתי הספר הממלכתיים נותנים דגש רב יותר לזהות הישראלית ובבתי הספר הממלכתיים דתיים ניתן דגש רב יותר לזהות היהודית. שתי המערכות עושות שימוש בהוראת השואה כדי ללמד ערכים אוניברסליים, למרות שהדבר נפוץ הרבה יותר בבתי ספר ממלכתיים.

כאשר אנחנו משווים את המנהלים של חטיבות הביניים והתיכונים, אנו רואים שאחוז גדול יותר של מנהלי חטיבות הביניים אומרים שלימודי השואה "בהחלט" מחזקים את כל השלושה – זהות יהודית, זהות ישראלית וערכים אוניברסליים. אפשר אולי להסביר זאת בכך שהתלמידים צעירים יותר ואינם בעלי זהות מגובשת, ועל כן ניתן להשפיע עליהם בקלות רבה יותר.

טבלה 28: השפעת לימודי השואה על זהות התלמידים והערכים על-פי המנהלים

מנהלים של בתי ספר ממלכתיים	מנהלים של בתי ספר ממלכתיים דתיים	מנהלי תיכונים	מנהלי חטיבות ביניים	סך-הכול	
99%	100%	99%	99%	100%	הוראת השואה מחזקת את הזהות היהודית של התלמידים
(57% - בהחלט)	(62% - בהחלט)	(55% - בהחלט)	(65% - בהחלט)	(59% - בהחלט)	
97%	100%	97%	99%	98%	הוראת השואה מחזקת את הזהות הישראלית של התלמידים
(62% - בהחלט)	(58% - בהחלט)	(57% - בהחלט)	(66% - בהחלט)	(61% - בהחלט)	
95%	73%	88%	90%	88%	הוראת השואה מחזקת את הזדהות התלמידים עם ערכים אוניברסליים
(44% - בהחלט)	(23% - בהחלט)	(33% - בהחלט)	(42% - בהחלט)	(37% - בהחלט)	

לפי המנהלים, 35% מבתי הספר מינו רכז רשמי להוראת השואה. הדבר פחות נפוץ בבתי הספר הממלכתיים דתיים בהם ל-24% יש רכז להוראת השואה, בהשוואה ל-41% בבתי הספר הממלכתיים. 90% מהמנהלים סיפרו שקיים לפחות ניסיון כלשהו לשלב את לימודי השואה במקצועות לימוד אחרים. ניסיון זה שכיח פחות בבתי הספר הדתיים. 47% מהמנהלים של בתי הספר הממלכתיים סיפרו שישנו ניסיון שילוב ברור (ולא רק "חלקי"), בהשוואה ל-26% מהמנהלים של בתי הספר הממלכתיים דתיים. ממצאים אלו מעידים על קשר בין מינוי הרכז והכוונה לשילוב הוראת השואה בשיעורים אחרים. כאשר מתמנה אדם מסוים לתפקיד הרכז, הוא עשוי להקל על יצירת הקשר בין המורים העוסקים ישירות בנושא השואה ומורים אחרים שעשויים לתת לתלמידים חומרי קריאה או פרויקטים הקשורים לשואה. כאשר אין אדם המפקח על שיתוף הפעולה הזה, מורים אחרים עשויים לגעת בנושא השואה, אך הסבירות לכך נמוכה יותר אם אין התאמה לשיעורי ולפעילויות השואה הרגילות. יש לציין שמאמץ זה לשילוב הלמידה על השואה בתחומים אחרים (ספרות, אומנות, לימודי יהדות, משפטים, דת וכדומה) הוא תכונה מיוחדת של הוראת השואה בבתי ספר ישראליים.

הערכת המורים

המורים נשאלו באיזו מידה הם מרוצים מאיכות הוראת השואה בישראל. שני שליש ענו שהם מרוצים, למרות שרק מיעוט קטן (פחות מ-5%) היו מרוצים "לחלוטין". כמו המנהלים, המורים בבתי הספר הממלכתיים היו מרוצים יותר מהוראת השואה לעומת המנהלים בבתי הספר הממלכתיים דתיים. בניגוד למנהלים, המורים בחטיבות הביניים נתנו הערכה מעט חיובית יותר לעומת עמיתיהם בבתי הספר התיכוניים.

רובם הגדול של המורים מרוצים מההכשרה הכוללת שהם קיבלו על השואה, כולל קורסי ההעשרה אותם הם עברו בעבר. המורים מומחים מרגישים בקיאים בנושא, למרות שרובם חשים שעדיין ישנו מקום לשיפור הידע האישי שלהם אודות השואה. מורים רבים הביעו רצון להשתתף בקורסי העשרה נוספים בשאלות הפתוחות ובראיונות. כפי שצוין מוקדם יותר, מעט מעל חצי מהמורים השתתפו בקורסים מסוג זה. אחוז דומה סיפר שבתי הספר שלהם עודדו אותם להשתתף בקורסי העשרה בלימוד השואה.

טבלה 29: שביעות רצון המורים מהכשרה בהוראת השואה

84%	מרוצה מההכשרה הכוללת בלימודי השואה (כן/בהחלט משולב)
28%	בהחלט מרוצה מההכשרה
73%	מרוצה מקורסי ההעשרה
86%	חש בקיא בנושא השואה (במידה רבה/במידה רבה מאוד משולב)
28%	חש בקיא בנושא השואה במידה רבה

הערכת המסעות לפולין

שביעות רצון מהמסע. המסעות לפולין מוצלחים מאוד והם זוכים לדירוג גבוהה מהתלמידים, מהמורים ומהמנהלים. התלמידים והמורים שהשתתפו במסע התבקשו לדרג את רמת שביעות הרצון שלהם, כאשר הם לוקחים בחשבון את כל תחומי המסע. כפי שניתן לראות בלוח 30, כמעט כל המשתתפים, הן התלמידים והן המורים, שבעי רצון.

התלמידים הביעו התלהבות חיובית מהמסע במידה רבה יותר מהמורים. שני שליש מהתלמידים סיפרו שהם "מאוד מרוצים" מהמסע, בהשוואה ל-40% מהמורים שהשתתפו במסע. חלק מהמלווים העלו חששות בנוגע לרמת הבגרות של המשתתפים עבור חוויה מסוג זה (לדוגמה, דיווחים שתלמידים ערכו מסיבות בערבים וישנו במהלך סרטים או מצגות).

מעבר לשביעות הרצון הכללית שלהם מהמסעות, כמעט כל התלמידים שנסעו לפולין (99%) אמרו שהמסע היה יעיל, ו-91% סיפרו שהוא היה "יעיל מאוד" בלימוד השואה. המשתתפים דירגו את המסע כאמצעי לימוד יעיל בהרבה של השואה לעומת כל שיטה אחרת (לדוגמה, מסעות למוסדות להנצחת השואה בישראל דורגו "יעילים מאוד" על-ידי 57% ממשתפי המסע).

”המסע לפולין היה חשוב מאוד עבורי... במהלך הזמן בפולין, שהיה חוויה לא קלה, הצלחתי לעשות סדר כלשהו אצלי בראש ולענות לעצמי על שאלות שהיו פתוחות במשך זמן רב...“ (תלמידת כיתה י”ב בבית ספר ממלכתי דתי במיצב חברתי-כלכלי נמוך)

טבלה 30: שביעות רצון מהמסע לפולין בקרב התלמידים והמורים המשתתפים

מרוצה מאוד	מרוצה	
40%	49%	באיזו מידה היו המורים מרוצים מהמסע לפולין? (רק מורים שהשתתפו במסע)
67%	29%	באיזו מידה היו התלמידים מרוצים מהמסע לפולין? (רק תלמידים שהשתתפו במסע)

השפעת המסע על המחויבות לזיכרון השואה. בעוד ששביעות הרצון היא מחוון שימושי וחשוב להצלחת התוכנית, אין היא יכולה להיות אמת המידה היחידה. כפי שכבר צוין, הועלו חששות שהזמן בפולין משמש לבידור. שביעות הרצון של התלמידים עשוי לשקף בילוי מהנה עם חברים. עם זאת, אם נביט על תחומים אחרים של ההערכה, נראה שאין זה כך.

התלמידים נשאלו באיזו מידה הם מרגישים שהמסע לפולין חיזק את המחויבות שלהם לשימור זיכרון השואה. מורים ומנהלים נשאלו באיזו מידה הם חושבים שהמסע מחזק את אותה מחויבות בקרב התלמידים. כפי שניתן לראות בלוח 31, הרוב המכריע של המנהלים, המורים והתלמידים חושבים שחווית הנסיעה לפולין והביקור במקומות בהם התרחשה השואה מחזקים את המחויבות של המשתתפים לזכור את מה שקרה ליהודי אירופה במהלך התקופה הנאצית.

המנהלים היו בעלי הסבירות הגבוהה ביותר לומר שהמסע מחזק את המחויבות ”במידה רבה מאוד“. המורים שלא השתתפו במסע היו בעלי הסבירות הנמוכה ביותר לומר זאת. מעניין לראות שלתלמידים יש רושם חיובי יותר של השפעת המסע עליהם לעומת זה של המורים שהתלו אליהם. כלומר, רוב התלמידים אמרו שהחוויה בפולין הפכה אותם למחויבים לזיכרון השואה במידה רבה מאוד, בעוד המורים היו מעט יותר מתונים בהערכת ההשפעה על התלמידים. ייתכן שהחוויה משפיעה על התלמידים באופן עמוק שאינו גלוי למורים.

לתוצאות הללו עצמה רבה, וכאן אולי אנו מוצאים את אחד מאזורי ההשפעה העיקריים של המסע. הוראת השואה הוא תהליך ארוך, בעוד שהמסע קצר יחסית, אך הוא הופך את התלמידים למודעים בלהיטות לחשיבות הנושא. כפי שהנתונים הללו מעידים, הניסיון בפולין עשוי לחזק את תשומת הלב של התלמידים לשואה ולגרור בעקבותיו עניין בשיעורים ובפעילויות המשך הקשורים לשואה.

טבלה 31: השפעת המסע לפולין על חיזוק המחויבות לשימור זיכרון השואה

בכלל לא	במידה מועטה	במידה רבה	במידה רבה מאוד	
1%	3%	24%	72%	באיזו מידה <u>המנהלים</u> חושבים שהמסע לפולין מחזק את מחויבות התלמידים לזיכרון השואה? (רק מנהלים אשר בית הספר שלהם שולח תלמידים לפולין)
1%	8%	30%	61%	באיזו מידה חושבים התלמידים שהמסע מחזק את המחויבות שלהם לזיכרון השואה? (רק תלמידים שהשתתפו במסע)
0%	7%	46%	48%	באיזו מידה <u>המורים</u> שהשתתפו במסע חושבים שהמסע לפולין מחזק את מחויבות התלמידים לזיכרון השואה?
1%	12%	48%	39%	באיזו מידה <u>המורים</u> שלא השתתפו במסע חושבים שהמסע לפולין מחזק את מחויבות התלמידים לזיכרון השואה?

גם המורים מפיקים תועלת חינוכית רבה מהמסע. מורים שנסעו לפולין היו בעלי סבירות גבוהה יותר לומר שהם הרגישו בקיאים מאוד בכל התחומים של הוראת השואה. המורים שנסעו לפולין הרגישו בקיאים יותר מעמיתיהם שלא נסעו לפולין בכל הקשור לרקע ההיסטורי של השואה, האידיאולוגיה הנאצית והמאבק של היהודים בנאצים.

טבלה 32: תפיסה עצמית של בקיאות בתחומי הוראת השואה בקרב מורים שהתלו למסע לפולין והמורים שלא נסעו (אחוז המורים שענו שהם מרגישים בקיאים "במידה רבה מאוד").

מורים שנסעו לפולין	מורים שלא נסעו לפולין	
60%	44%	רקע היסטורי
63%	49%	האידיאולוגיה הנאצית
50%	35%	מאבק היהודים בנאצים
22%	17%	חיי היהודים לפני השואה
25%	22%	חיי היהודים במהלך השואה
67%	51%	תהליך ההשמדה
40%	33%	השפעת השואה על העולם היהודי וישראל

השוואה בין סוגי המורים השונים. השווינו בין הערכותיהם של המורים להיסטוריה והמורים למקצועות אחרים את המסעות לפולין.³³ כפי שצוין לעיל, הסבירות גבוהה יותר שהמורים שאינם מלמדים היסטוריה יהיו מעורבים בפעילויות הקשורות לשואה מחוץ לכיתות. בעוד שהמורים נתנו למסע לפולין הערכות חיוביות, המורים שאינם מלמדים היסטוריה היו נלהבים עוד יותר. המורים שאינם מלמדים היסטוריה היו בעלי סבירות גבוהה יותר לומר שהם "מרוצים מאוד" מהמסע (37% מהמורים שאינם מלמדים היסטוריה בהשוואה ל-28% מהמורים המלמדים היסטוריה בלבד). באופן דומה, המורים שאינם מלמדים היסטוריה היו בעלי סבירות גבוהה יותר לומר שהמסע חיזק את מחויבות התלמידים לזיכרון השואה "במידה רבה מאוד" (55% מהמורים שאינם מלמדים היסטוריה בהשוואה ל-39% מהמורים המלמדים היסטוריה בלבד).

הממצאים הללו מעידים שמורים בעלי גישה רגשית להוראת השואה היו בעלי הערכה גבוהה יותר למסע. המורים להיסטוריה, הנוטים לתת ערך חזק יותר ללמידה קוגניטיבית, היו זהירים יותר בהערכותיהם עבור המסע של התלמידים לפולין.

השוואה בין המשתתפים במסע לאלו שלא השתתפו במסע

כדי לחקור יותר לעומק את השפעת המסע לפולין בהוראת השואה על הנוער הישראלי, השווינו בין גישות המשתתפים כלפי השואה והוראת השואה לזו של עמיתיהם שלא נסעו לפולין. הפריטים הללו מעניקים תובנות נוספות בנוגע לחששות האידיאולוגיים והחינוכיים בקשר למסע. ככלל, נראה שהתלמידים שנסעו לפולין הם פעילים יותר ובעלי יותר מוטיבציה: הם בעלי סבירות גבוהה יותר להיות חברים בתנועת נוער ולהעיד על עצמם שהם תלמידים טובים מאוד או מצוינים. במישור הפרטי נראה שמי שנסע לפולין הוא בעלי עניין חזק בלמידה נוספת על השואה.

חשיפה לנושא. התלמידים שהשתתפו במסע לפולין היו בעלי סבירות גבוהה יותר לומר שהם נחשפו לכל סוגי המידע הקשורים לשואה (טקסים, עדויות, סרטים וכדומה). בנוסף לחשיפה רחבה יותר בבית הספר (כדוגמת השתתפות בפעילויות בית ספריות אשר אינן פעילויות חובה), התלמידים שנסעו לפולין היו בעלי סבירות גבוהה יותר ללמוד על אודות השואה יחד עם המשפחות שלהם ותנועות הנוער שלהם. למרות שההבדלים הללו אינם גדולים, הם עקביים ומוכיחים שתלמידים בעלי היכרות מוקדמת עם נושא השואה בחרו להשתתף במסע לפולין. הידע בנושא שנרכש במרוצת הזמן ובאמצעות מקורות רבים יכול להיקרא גם "הכנה מבנית". הכנה מבנית משכנעת את המשתתפים בחשיבות של ההשתתפות במסע, ומספקת להם כלים קוגניטיביים ורגשיים לצורך הבנת החוויה. הכנה מבנית שונה מההכנה הספציפית הניתנת בהכנות לתכנית. יש לציין שהסמינרים המכינים את התלמידים למסע הם בעלי חשיבות, ועל פי דברי המנהלים, הם מוצעים בכל בתי הספר ששולחים תלמידים לפולין.

בקיאות בנושא. התלמידים שנסעו לפולין הם בעלי ידע רחב יותר בנושא השואה. הם זיהו מספר גדול יותר של פריטים ברשימה. ההבדל בין המשתתפים במסע לאלה שאינם משתתפים גדול יותר בכל הקשור לפריטים שאינם מאוד מוכרים. לדוגמה, בעוד שכמעט כל תלמידי כיתות י"ב, בין אם נסעו לפולין או לאו, שמעו על אושוויץ, אחוז גדול בהרבה של אלו שנסעו לפולין הכירו את הימלר. עובדה זו מעידה על הידע הקוגניטיבי הרחב יותר שלהם בנוגע למקומות, לאירועים ולאנשי מפתח הקשורים לשואה, בין אם הם למדו על הפריטים הללו במהלך המסע לפולין או לאו, מכיוון שהמשתתפים היו בעלי חשיפה רבה יותר לנושא השואה.

³³ כמו כן ציינו את חשיבתה של ההכנה המבנית בקרב נוער יהודי מהתפוצות המגיעים לישראל (Cohen, 1999, 2008)

זהו ממצא חשוב ומעניין לאור החששות שהועלו בראיונות, בקבוצות המיקוד ובשאלות הפתוחות, על כך שההיבטים הרגשיים של המסע עשויים להעיד על היתרונות הקוגניטיביים. בניגוד לכך, נראה שהמסע לפולין אכן מרחיב את הידע של התלמידים בנוגע לשואה. במחקר עצמאי מצאו גם רומי ולב (Lev & Romi, 2003) שההשפעה הגדולה ביותר של המסע לפולין הוא בידע הרחב יותר בנושא השואה.

טבלה 33: זיהוי של פריטים נבחרים הקשורים לשואה על-ידי תלמידים שנסעו לפולין ועל-ידי תלמידים שלא נסעו (ראה נספח ו' לתיאור המונחים)

זוהו על-ידי תלמידים שלא היו בפולין	זוהו על-ידי תלמידים שביקרו בפולין	
78%	91%	הסכם ריבנטרופ-מולוטוב
73%	89%	מבצע ברברוסה
56%	81%	פעולה גרמנית (אקציה)
49%	73%	הימלר
43%	72%	מרדכי אנילביץ
46%	61%	אנשלוס
33%	50%	באבי יאר
37%	54%	איינזגרופן (כוח משימה/עוצבות)
36%	46%	גבלס

הערכת לימודי השואה בקרב תלמידים שהשתתפו ותלמידים שלא השתתפו במסע לפולין

תלמידים שנסעו לפולין נתנו הערכות חיוביות יותר להוראת השואה הכוללת שלהם: הם בעלי סבירות גבוהה מזו של עמיתיהם שלא נסעו לפולין לומר שלימודי השואה רלוונטיים לחייהם ולחיי המשפחות שלהם, נותנים מענה לשאלות האישיות שלהם, ושלימודים אלה מעוררים מחשבה. ההתנסות בפולין הופכת את השיעורים ואת פעילויות ההמשך למשמעותיים יותר. המשתתפים חשים בעלי יותר ידע בנושא. 74% מהתלמידים שנסעו לפולין אמרו שהם מרגישים בקיאים בנושא ו-17% מרגישים בקיאים "לחלוטין". מתוך התלמידים שלא השתתפו במסע, 62% מרגישים בקיאים ו-11 בקיאים "בהחלט". עובדה זו מוכיחה את התועלת החינוכית של המסע.

טבלה 34: השוואה בין ההערכות של לימודי השואה בקרב תלמידי כיתות י"ב שנסעו לפולין והתלמידים שלא נסעו (אחוז העונים "בהחלט כן" לכל פריט)

תלמידי י"ב שלא נסעו לפולין	תלמידי י"ב שנסעו לפולין	
23%	28%	החומר הנלמד בלימודי השואה רלוונטי לחיים שלי
13%	18%	החומר הנלמד בלימודי השואה עונה על שאלות אישיות שלי
9%	14%	החומר הנלמד בלימודי השואה רלוונטי לחיי המשפחה שלי
32%	38%	החומר הנלמד בלימודי השואה גורם לי לחשוב
11%	17%	אני מרגיש בקיא בנושא השואה

זהות יהודית-ישראלית בקרב המשתתפים והלא משתתפים במסע לפולין

בדרך כלל, היו הבדלים מעטים בין התגובות לפריטים הנוגעים לזהות יהודית וישראלית בין התלמידים שנסעו לפולין והתלמידים שלא נסעו. באופן בסיסי, הם היו גאים להיות יהודים וישראלים במידה שווה, ובעלי סבירות זהה לראות בישראל את התשובה לשואה. הסיבות שלהם "להיות יהודי" זהות, כמו גם מידת הקשר שלהם ליהדות התפוצות. נראה שהדמיון בהזדהות בין המשתתפים במסע ואלה שאינם משתתפים מאשר את הממצאים של רומי ולב (Lev & Romi, 2003), שגילו גם שהמסע לפולין לא גרם לשינוי משמעותי בזהויות החברתית, דתית או לאומית של המשתתפים.

התלמידים שנסעו לפולין היו בעלי סבירות גבוהה יותר לבחור ב"זיכרון השואה" כסיבה להיות יהודי ולומר שהשואה "בהחלט" משפיעה על תפיסת העולם שלהם. בוגרי המסע הם בעלי סבירות גבוהה במעט לחשוב שעשויה להתרחש שואה נוספת במקום כלשהו בעולם, אך בעלי סבירות נמוכה במעט לחשוב שהיא עשויה להתרחש בישראל. הם מעט יותר ביקורתיים כלפי הטיפול בניצולי השואה בישראל, למרות שהרוב הגדול של כל התלמידים חושב שהניצולים אינם זוכים לטיפול הולם.

טבלה 35: השוואה של תלמידי כיתות י"ב שנסעו לפולין לעומת אלה שלא נסעו

תלמידי כיתות י"ב שלא נסעו לפולין	תלמידי כיתות י"ב שנסעו לפולין	
40%	51%	זיכרון השואה כסיבה להיות יהודי
29%	41%	השואה «בהחלט» משפיעה על תפיסת העולם שלי
32%	48%	רוצה ללמוד עוד על השואה «במידה רבה מאוד»
80%	89%	השואה הייתה טרגדיה לאנושות כולה
73%	76%	גאה להיות יהודי
61%	66%	גאה להיות ישראלי
67%	78%	שואה נוספת עשויה להתרחש בעולם (בהחלט/כן)
27%	21%	שואה נוספת עשויה להתרחש בישראל (בהחלט/כן)
26%	17%	לדעתי, מדינת ישראל מטפלת בניצולי השואה היטב (בהחלט/כן)

השפעת הזרם של בית הספר: המסע לפולין בקרב התלמידים בבתי ספר ממלכתיים וממלכתיים דתיים

בכפוף לחשיבות ולמחלוקת המקיפה את ההיבט הספציפי הזה של המסעות, ערכנו ניתוח מעמיק נוסף של הנתונים, באמצעות השוואה של משתתפים ותלמידים שלא השתתפו בשני הזרמים השונים של בתי הספר. נראה שהמסע הוא בעל השפעה שונה על משתתפים מתיכונים ממלכתיים וממלכתיים דתיים. דבר זה הוא עדות נוספת להשפעת ההכנה המבנית, כלומר המסע נוטה לחזק אמונות וגישות שכבר היו מושרשות אצל התלמידים.

לוח 36 מציג השוואה של התגובות לפריטי שאלון נבחרים עבור תלמידים שהשתתפו ושלא השתתפו במסע מתיכונים ממלכתיים וממלכתיים דתיים. תחילה, אנחנו עשויים לראות שהמשתתפים בשני הזרמים הם בעלי סבירות גבוהה מזו של התלמידים שלא השתתפו במסע להיות ממוצא אשכנזי או מעורב, ולהיות בני משפחות בעלות ניצול או קורבן שואה במשפחתם. קיים הבדל גדול במיוחד בין המשתתפים והלא משתתפים בבתי הספר הדתיים.

טבלה 36: מאפייני המשתתפים והלא משתתפים במסע לפולין מתיכונים ממלכתיים וממלכתיים דתיים

תלמידים שהשתתפו מבית ספר ממלכתי דתי	תלמידים שלא השתתפו מבית ספר ממלכתי דתי	תלמידים שהשתתפו מתיכון ממלכתי	תלמידים שלא השתתפו מתיכון ממלכתי	
55%	23%	52%	35%	מישהו ממשפחתי הוא ניצול שואה
65%	21%	55%	30%	מישהו ממשפחתי נספה בשואה
83%	28%	74%	52%	מוצא אשכנזי או מעורב

בבתי הספר משני הזרמים, הרגישו המשתתפים תחושה חזקה של זהות עם ניצולי השואה, הם בעלי מחויבות חזקה יותר לשימור זיכרון השואה והם בעלי סבירות גבוהה יותר לומר שהם רוצים ללמוד "הרבה יותר" על השואה. המסע מחזק בבירור את הגישות הללו. עם זאת, אנחנו רואים שהתלמידים בבתי הספר הממלכתיים דתיים שלא נסעו לפולין הם בעלי תחושה חזקה של הזדהות עם ניצולי השואה ושימור זיכרון השואה, בהשוואה לתלמידים מבתי ספר ממלכתיים שלא השתתפו במסע. לכן, נראה שהמסע לפולין הוא השפעה אחת מיני השפעות אחרות המגבשות ומחזקות את העמדות הללו.

טבלה 37: זיכרון השואה בקרב תלמידים שהשתתפו ושלא השתתפו במסע מבתי ספר ממלכתיים וממלכתיים דתיים

משתתפים מתיכונים ממלכתיים דתיים	לא משתתפים מתיכונים ממלכתיים דתיים	משתתפים מתיכונים ממלכתיים	לא משתתפים מתיכונים ממלכתיים	
60%	49%	35%	28%	אני בהחלט חש הזדהות עם קורבנות השואה
88%	73%	74%	59%	אני בהחלט מחויב לשימור זיכרון השואה
51%	33%	47%	32%	אני רוצה ללמוד הרבה יותר על השואה

השפעת המסע על הזהות היהודית, הזהות הישראלית ועל ערכים אוניברסליים

כאשר נתבונן בהשפעות המסע באופן מפורט יותר, דומה שישנה השפעה גדולה יותר על האמונות והערכים של המשתתפים ממה שהיה נדמה מהסתכלות על האוכלוסייה באופן כללי. השפעת המסע על הזהות היהודית של המשתתפים משמעותית יותר אצל תלמידים מבתי ספר ממלכתיים דתיים. לדוגמה, תחושת ההזדהות עם העם היהודי בקרב משתתפים ותלמידים שלא השתתפו מבתי הספר הממלכתיים שונה בכמה אחוזים בלבד, בעוד שההפרש גדול יותר בין התלמידים שהשתתפו במסע והתלמידים שלא השתתפו במסע בבתי ספר ממלכתיים דתיים.

הזהות הישראלית של המשתתפים חזקה יותר בשני המקרים ונראה שוב שההשפעה חזקה יותר בקרב התלמידים בבתי הספר הממלכתיים דתיים. קיים הפרש גדול מאוד, לדוגמה, בין התלמידים שהשתתפו במסע והתלמידים שלא השתתפו מבתי הספר הממלכתיים דתיים שסיפרו שהם מתכוונים לשרת בצה"ל.

פעם נוספת, אנו רואים שלצד ההיבטים היהודים והישראלים של הזהות, המסע לפולין מחזק גם את המחויבות של המשתתפים לערכים אוניברסליים. בבתי הספר משני הזרמים, התלמידים שנסעו לפולין הם בעלי סיכוי גבוה יותר לומר שהם מזדהים עם ערכים אוניברסליים ובינלאומיים לעומת חבריהם שלא נסעו, ולראות את השואה כטרגדיה לאנושות כולה ולא עבור היהודים בלבד.

הממצאים הללו חשובים בהקשר של הביקורת שהובעה בהיבטים האיכותניים השונים של המחקר, לדוגמה שהמסעות עשויים לשמש להחדרה הדרגתית של מה שחלק יחשיבו כביטויים אתנוצנטריים של אידיאולוגיות יהודיות וישראליות. יש המתנגדים למסעות הללו. הנתונים האמפיריים מראים שהזהויות היהודית והישראלית של התלמידים מתחזקות אך אינן משתנות בצורה קיצונית בעקבות המסע לפולין ושההזדהות של התלמידים עם ערכים אוניברסליים מתחזקת במידה שווה. הממצאים הללו מתאימים לממצאים של לזר ושות' (al et Lazar, 2004) שגילו שבני נוער ישראליים הם בעלי תחושה חזקה של זהות לאומית ישראלית יהודית, בין אם השתתפו במסע הבית ספרי לפולין ובין אם לאו. בנוסף הם גילו שקיימת השפעה הדדית מורכבת בין הלקחים היהודיים, הציוניים והאוניברסליים של השואה.

טבלה 38: השוואה של ערכים יהודיים, ישראלים ואוניברסליים בקרב תלמידים שהשתתפו ושלא השתתפו במסע לפולין, לפי סוג בית הספר

משתתפים מתיכון ממלכתי דתי	לא משתתפים מתיכון ממלכתי דתי	משתתפים מתיכון ממלכתי	לא משתתפים מתיכון ממלכתי	
51%	33%	51%	42%	«זיכרון השואה» היא סיבה להיות יהודי
83%	70%	47%	44%	אני בהחלט מרגיש תחושת הזדהות עם העם היהודי
היבטים ישראלים/ציוניים				
78%	63%	58%	48%	אני בהחלט מחויב לקיומה של מדינת ישראל
75%	41%	84%	76%	אני בהחלט מתכוון לשרת בצה"ל
היבטים הומניים/אוניברסליים				
46%	36%	40%	30%	אני בהחלט מזדהה עם ערכים אוניברסליים
48%	39%	52%	44%	אני בהחלט מזדהה עם ערכים דמוקרטיים
88%	79%	90%	81%	השואה הייתה טרגדיה עבור האנושות כולה

קיימים לכך כמה הסברים אפשריים: ההסבר הראשון הוא שהזהויות החברתיות של התלמידים מתגבשות ברובן עד לכיתה י"ב. השני הוא שהשואה ממלאת תפקיד מרכזי בחברה הישראלית המודרנית, ומסרים אידיאולוגיים הנוגעים לשואה, לזהות היהודית ולציונות המועברים במהלך המסע לפולין התקבלו כבר במסגרות אחרות. ההסבר השלישי הוא שמתוך הסתכלות במסרים שהמורים מדגישים בהוראת השואה (הנידונים לעומק בפרק הבא), גילינו שהמורים שהתלוו למסעות התלמידים לפולין מייחסים חשיבות רבה למטרות ולמסרים המיוחסים לערכים אוניברסליים, דמוקרטיים והמאבק באנטישמיות, אפילו יותר מהמורים שלא השתתפו במסע.

הנתונים עבור כלל האוכלוסייה של תלמידי כיתות י"ב מראים שההשפעה העיקרית של המסע עבור רוב המשתתפים היא בעמדות המקושרות ישירות לשואה: הרלוונטיות הנתפסת של לימודי השואה, ההיכרות עם פריטי מפתח, מחויבות לזיכרון האירועים. המסע מחזק את הערכים היהודים, ישראלים ואוניברסליים הקשורים לדעות שבוטאו על-ידי תלמידים שלא השתתפו במסע מאותו זרם של בתי הספר, אך ההבדלים שבוטאו על-ידי תלמידים שלא השתתפו במסע בשני סוגי בתי הספר מזכירים לנו שישנן השפעות נוספות רבות על הערכים הללו.³⁴

"חווית פולין" כדי להבין את המסע לפולין, כדאי להתייחס לתופעה קרובה: סיורים חינוכיים לישראל של נוער יהודי התפוצות ("החוויה הישראלית" והמסעות של תגלית). מחקר אורך של מסעות "החוויה הישראלית" (Cohen, 2008) גילה שהשהות בישראל מחזקת את הזהות היהודית ואת הקשר לישראל, ואיננה יוצרת זהות יהודית וקשר לישראל אם לא היה קשר כזה בעבר.

זה המקום לציין קווי דמיון נוספים בין שתי התופעות של סיורי הנוער של יהדות התפוצות לישראל ומסעות התלמידים הישראלים לפולין. בשני המקרים, הכנה מבנית - ערכים וידע שהתקבלו מבתי הספר, המשפחה החברים והקהילה של המשתתפים – שכנעה משתתפים פוטנציאלים שהחוויה תהיה חשובה ומשמעותית עבורם. לפני הנסיעה לפולין, הנוער הישראלי למד כבר על ההיסטוריה של השואה, הם שמעו פעמים רבות וממקורות שונים שחשוב לזכור את שקרה ליהודי אירופה. הם למדו לקשר בין הניסיון לרצח עם של יהדות אירופה לחשיבות של מדינת ישראל והגאווה היהודית. הזמן בפולין חיזק את העמדות הללו.

באופן דומה, המחקר על סיורי "החוויה הישראלית" גילה פעמים רבות שלפני ההחלטה להצטרף למסע לישראל, הייתה לנוער היהודי בתפוצות תחושה חזקה של זהות יהודית והרגשה של חיבור לישראל. אפילו המסעות של תגלית, שניסו לגייס משתתפים מהפריפריה של העולם היהודי בתפוצות באמצעות הצעת מסעות בחינם, משכו בעיקר צעירים בעלי מידת עניין מזערית בכל הקשור ליהדות ולישראל (Cohen, 2008). ברם, הזהויות, האמונות והערכים של המשתתפים מתחזקים מהחוויה, אך לא נוצרים או משתנים.

המחסומים שמונעים מבני הנוער להשתתף במסע לפולין או במסע חינוכי לישראל עשויים להיות תרבותיים, דתיים או כלכליים. בקרב הנוער היהודי בתפוצות, המחסומים העיקריים נגד ההשתתפות במסע לישראל הם תרבותיים ודתיים. לא סביר שנוער התפוצות שלא חונך לחשוב שהיהדות וישראל רלוונטיים עבורם ירצו להצטרף למסע לישראל, ללא קשר לשיקולים הכלכליים. הסיורים של תגלית, הניתנים ללא תשלום, הסירו את המכשול הכלכלי במידה רבה, אך עדיין רק מיעוט מהנוער היהודי האמריקאי נרשם למסעות.

המצב שונה עבור הנוער הישראלי והמסע לפולין. במקרה זה, המחסום הגדול ביותר להשתתפות הוא המחסום הכלכלי. כפי שכבר ראינו, 80% מתלמידי כיתות ט' אומרים שהם מתכוונים לנסוע לפולין בעתיד. ההכנה המבנית מודרכת באמצעות המערכת הבית ספרית וכל החברה הישראלית, בה קיים הסכמה רחבה שהלמידה על אודות השואה היא קריטית, וכמוה הנצחת השואה. הגישות הנוגעות לשואה בקרב התלמידים מהמעמדות החברתיים-כלכליים הנמוכים זהים לאלה של עמיתיהם הבאים מרקע אמיד יותר. הסיכוי שהם רוצים לנסוע לפולין זהה. הסיכוי שהם ייסעו נמוך יותר מכיוון שהם פשוט אינם יכולים להרשות לעצמם לנסוע.

הן במקרה של מסע נוער התפוצות לישראל והם במקרה של מסע התלמידים הישראלים לפולין, יש צורך בציפיות מציאותיות יותר ובדגם רגיש יותר לפירוש ההשפעה של החוויה. בעוד שחלק מהאנשים

³⁴ ישנן מספר קהילות בתפוצות המוסיפות משמעות תרבותית ודתית לסיורים לישראלים וכתוצאה מכך אחוז גדול של בני הנוער שלהם משתתפים (Cohen, 2008).

עשויים לצפות לשינויים דרמטיים וכמעט קסומים בקרב המשתתפים, נדיר שזהו המקרה. לפרויקט החינוכי תרומה מצטברת. המסע לישראל או לאתרי השואה הוא חוויה בעלת עצמה, אך הוא רק חלק מתהליך חינוכי מצטבר. הנתונים מראים שהתלמידים שבעי רצון מהמסע לפולין והם רואים בו הכלי היעיל ביותר ללמידה על השואה. מעבר לכך, המסע מחזק את המחויבות שלהם לזיכרון השואה, הם מכירים מספר רב יותר של פריטים הקשורים לשואה וחשים בקיאים יותר בנושא ולימודי השואה רלוונטיים יותר עבורם.

הוראת השואה בחטיבות הביניים והתיכונים בבתי ספר ממלכתיים וממלכתיים דתיים: מבט השואתי על ההשפעה של הכיתה וסוג בית הספר

- הסקר של תלמידי חטיבות הביניים (כיתות ט) הוא היבט חלוצי של המחקר.
- תלמידי כיתות ט' בבתי הספר הממלכתיים והממלכתיים דתיים דומים במבנה הערכי הכללי שלהם, מלבד במונחים של ערכים דתיים מפורשים.
- העמדות כלפי השואה היו זהות בקרב תלמידי חטיבות הביניים והתיכונים, אך הן התחזקו והתגברו בקרב התלמידים הבוגרים יותר.
- תלמידי כיתות י"ב הם בעלי סיכוי גבוה יותר לראות במדינת ישראל את התשובה לשואה, ובעלי סיכוי גבוה יותר לחשוב ששואה נוספת תתרחש בתפוצות.
- גם ההזדהות עם ערכים אוניברסליים ודמוקרטיים חזקה יותר אצל התלמידים הבוגרים.
- תלמידי כיתות ט' בבתי הספר הממלכתיים נתנו הערכה חיובית יותר ללימודי השואה לעומת תלמידי כיתות ט' בבתי הספר הממלכתיים דתיים.
- קיים שיפור ניכר בהערכה של לימודי השואה בבתי הספר הממלכתיים דתיים: תלמידי כיתות י"ב בבתי הספר הממלכתיים דתיים נתנו הערכות חיוביות בהרבה לתוכניות לימודי השואה שלהם לעומת תלמידי כיתות ט' בבתי הספר הממלכתיים דתיים.
- קיים הבדל קטן יותר בהערכות של תלמידי כיתות ט' ו-י"ב בבתי הספר הממלכתיים.

בפרק זה אנחנו מתבוננים לעומק בהוראת השואה בשתי שכבות הגיל (כיתות ט' וכיתות י"ב). כמעט שלא נערך כל מחקר קודם בנושא הוראת השואה בחטיבות הביניים בישראל. הנתונים שנאספו על תלמידי כיתות ט' מספקים תובנות רבות על הערכים, האמונות והעמדות כלפי השואה של מתבגרים צעירים, לפני הלמידה המעמיקה והרשמית של הנושא בתיכון.

כפי שראינו מוקדם יותר, התלמידים מקבלים את תוכנית הלימודים המוגברת ביותר בנושא השואה בכיתה י"א. לכן, ההשוואה של תלמידי כיתות ט' ו-י"ב מאפשרת לנו לראות בבירור את ההשפעה של תוכנית הלימודים התיכונית. אנחנו משווים את התוצאות של תלמידי כיתות ט' בחטיבות הביניים הממלכתיות עם זו של עמיתיהם בחטיבות הביניים הממלכתיות דתיים. מעבר לכך, אנחנו משווים בין חטיבות הביניים והתיכונים בכל אחת ממערכות בתי הספר.

ערכים ואמונות בסיסיים בקרב תלמידי כיתות ט'

התלמידים נשאלו מספר שאלות ישירות באשר לאוריינטציה הבסיסית של ערכיהם, אוריינטציה המשפיעה במישורין ובעקיפין על העמדות שלהם בנוגע לשואה. גילינו שחברים, משפחה, "כיף" ומעורבות חברתית חשובים מאוד לתלמידי כיתות ט'. הם רוצים להצליח בבית הספר (כלומר, לקבל

ציונים טובים) וללמוד נושאים מעניינים ומעשיים. הם לא תחרותיים במיוחד: לרוב התלמידים לא חשוב כל כך להיות "הכי טוב בכיתה".

קיימים מספר הבדלים בערכים הבסיסיים בין תלמידי כיתות ט' בבתי ספר ממלכתיים וממלכתיים דתיים. ראינו הבדלים גדולים רק ביחס לאמונות והתנהגויות דתיות מפורשות (כדוגמת אמונה באלוהים או שמירת כשרות). כמעט כל התלמידים בשני הזרמים גאים להיות יהודים וישראלים, למרות שהרגשות הללו מבוטאים באופן עוצמתי יותר בקרב התלמידים בבתי הספר הממלכתיים דתיים.

טבלה 39: ערכים של תלמידי כיתות ט'

תלמידי כיתות ט' בבתי ספר ממלכתיים דתיים	תלמידי כיתות ט' בבתי ספר ממלכתיים	
215	871	מספר תלמידי כיתות ט' שהשתתפו בסקר
ערכים כלליים		
98%	99%	חשוב לכבד את ההורים
98%	98%	חשוב ליהנות מהחיים
98%	96%	חשוב להיות עם חברים
96%	97%	חשוב לקבל ציונים טובים
97%	95%	חשוב ליהנות
94%	95%	חשוב ללמוד דברים שימושיים
92%	90%	חשוב ללמוד נושאים מעניינים
92%	89%	חשוב להיות חלק מחברה
47%	42%	חשוב להיות הכי טוב בכיתה
ערכים דתיים		
100%	76%	חשוב להאמין באלוהים
93%	33%	חשוב להיות דתי
97%	54%	אני שומר כשרות בבית ובציבור

תלמידי כיתות ט' בבתי ספר ממלכתיים דתיים	תלמידי כיתות ט' בבתי ספר ממלכתיים	
99%	92%	אני גאה להיות יהודי (כך/בהחלט משולב)
88%	69%	אני בהחלט גאה להיות יהודי
95%	87%	אני גאה להיות ישראלי (כך/בהחלט משולב)
75%	60%	אני בהחלט גאה להיות ישראלי

³⁵ עמדות כלפי השואה: השוואה בין תלמידי כיתות ט' ותלמידי כיתות י"ב

העמדות כלפי השואה היו דומות בקרב תלמידי חטיבות הביניים והתיכונים, אך העמדות הללו התחזקו בקרב התלמידים הבוגרים יותר. ההבדלים בין שתי הכיתות לא היו גדולים, אך הם עקביים (כפי שניתן לראות בלוח 40). במילים אחרות, אחת מההשפעות המצטברות של הוראת השואה היא חיזוק הדרגתי של דעות והשקפות שכבר התבססו אצל תלמידי כיתות ט'.

גילינו שגם העמדות כלפי ערכים אוניברסליים וציוניים התחזקו במרוצת הזמן. תלמידי כיתות י"ב הם בעלי סיכוי גבוה יותר לראות במדינת ישראל את התשובה לשואה, ובהתאם לכך בעלי סיכוי נמוך לחשוב ששואה עשויה להתרחש בישראל, אך בעלי סיכוי גדול יותר לחשוב שהיא עשויה להתרחש במקום אחר. באותו זמן, התלמידים המבוגרים יותר מזדהים בצורה חזקה יותר עם ערכים אוניברסליים ודמוקרטיים, המחויבות למאבק בגזענות ובעלי סיכוי גדול יותר לראות בשואה טרגדיה לאנושות כולה ולא רק ליהודים.

³⁵ ניתן לפרש ממצא זה בהקשר של התיאוריה הנוגעת להתפתחות קוגניטיבית ורגשית של אנשים צעירים. בקרב התלמידים הבוגרים יותר, יש נטיות לדגשים מובלטים בהבנה הקוגניטיבית בהשוואה לרגשות, ודיכוטומיות חד-ממדיות יוחלפו בהבנה רב מימדית ומורכבת של נושאים (Piaget, Berenstein-Phillips, 2001; Godsi, 1998; Aboud, 1988; Kohlberg, 1981, 1932).

טבלה 40: השוואת עמדות כלפי השואה בקרב תלמידי כיתות ט' ותלמידי כיתות י"ב, אחוז העונים "כן" או "בהחלט"

כיתות י"ב	כיתות ט'	
95%	91%	אני מחויב לשימור זיכרון השואה
86%	80%	מדינת ישראל היא התשובה לשואה
77%	72%	השואה משפיעה על תפיסת העולם שלי
76%	69%	אני חש הזדהות עם ניצולי השואה
72%	63%	אני חושב ששואה נוספת עשויה להתרחש במקום כלשהו בעולם
24%	28%	אני חושב ששואה עשויה להתרחש בישראל

טבלה 41: השוואה של ערכים אוניברסליים בקרב תלמידי כיתות ט' ו-י"ב

כיתות י"ב	כיתות ט'	
87%	85%	אני מחויב למאבק בגזענות
86%	79%	אני מזדהה עם ערכים דמוקרטיים
84%	77%	אני מזדהה עם ערכים אוניברסליים

כיתות י"ב	כיתות ט'	
		היקף השואה
84%	76%	השואה הייתה טרגדיה לאנושות כולה
16%	24%	השואה הייתה טרגדיה ליהודים בלבד

פעילויות חינוכיות הקשורות לשואה בחטיבות הביניים ובבתי הספר התיכוניים.

מוקדם יותר בחנו את סוגי הפעילויות שלהם נחשפת כלל אוכלוסיית התלמידים בבתי הספר, בבית ובתנועת הנוער. כאן נשווה את סוגי הפעילויות בחטיבות הביניים ובבתי הספר התיכוניים. כמעט שאין הבדלים בין ההשתתפות בפעילויות הקשורות בשואה מחוץ לבית הספר בין התלמידים הצעירים והבוגרים (תלמידי כיתות י"ב היו בעלי סיכוי מעט גבוה יותר להשתתף בכל אחת מהפעילויות השונות עם משפחותיהם או תנועת הנוער) (ראו לוחות בנספח י"ג). קיימים הבדלים

משמעותיים יותר בהשתתפות בסוגי בתי הספר השונים. לוח 42 משווה בין ההשתתפות בפעילויות בקרב תלמידי כיתות ט' ותלמידי כיתות י"ב בבתי הספר הממלכתיים והממלכתיים דתיים.

הפעולה הנפוצה ביותר היא טקסים בשתי הכיתות ובשני סוגי בתי הספר. דומה שטקסים המנציחים את השואה דומים במהותם בבתי הספר הממלכתיים בישראל. עבור תלמידי כיתות י"ב הן בבתי הספר הממלכתיים והן בבתי הספר הממלכתיים דתיים, ביקורים במוסדות ללימוד על הוראת השואה הם סוג הפעילות השני בשכיחותו. בסך הכול, תלמידי כיתות י"ב בשני הזרמים של בתי הספר נחשפים לטווח רחב יותר של סוגי פעילויות. במיוחד, התלמידים הבוגרים יותר הם בעלי סיכוי גבוה יותר לראות סרטי עלילה וסרטי תעודה, לצאת לסיורים בשטח ולשמוע עדויות של ניצולים.

אנו יכולים לראות שבזרם בתי הספר הדתיים, שמיעת עדויות של ניצולים מקבלת דגש יותר, אפילו בקרב תלמידי כיתות ט'. תלמידי כיתות ט' בבתי הספר הממלכתיים הם בעלי סיכוי גבוה יותר מעמיתיהם בבתי הספר הממלכתיים דתיים לצפות בהופעות, לצאת לסיורים ולקרוא ספרים מכל הסוגים (סיפורת, ספרות עיון וזיכרונות) כחלק מהוראת השואה שלהן.

טבלה 42: חשיפה לסוגים השונים של הפעילויות החינוכיות הקשורות לשואה לפי כיתה וסוג בית הספר

תלמידי כיתות ט' ממלכתיים	תלמידי כיתות ט' ממלכתיים דתיים	תלמידי כיתות י"ב ממלכתיים	תלמידי כיתות ט' ממלכתיים	
94%	92%	96%	95%	טקסים
62%	64%	82%	80%	סרטים תיעודיים
51%	51%	69%	79%	סרטי עלילה
37%	33%	43%	31%	אינטרנט
64%	49%	52%	56%	ספרות
55%	44%	56%	52%	זיכרונות
60%	49%	66%	64%	ספרות עיון
84%	78%	82%	74%	הופעות ומצגות
69%	78%	82%	89%	עדויות של ניצולים
76%	70%	93%	91%	ביקורים במוסדות להנצחת השואה

הערכת לימודי השואה בחטיבות ביניים ותיכונים ממלכתיים וממלכתיים דתיים

השוואה של תלמידי כיתות ט' בבתי ספר ממלכתיים וממלכתיים דתיים. תלמידי כיתות ט' בחטיבות הביניים הממלכתיות הם בעלי שביעות רצון כוללת גבוהה יותר מהוראת השואה שלהם לעומת תלמידי כיתות ט' בחטיבות הביניים הממלכתיות דתיות. הם מרגישים בקיאים יותר בנושא והם בעלי סיכוי גבוה יותר לומר שהם רוצים ללמוד "הרבה יותר". הם בעלי סיכוי גבוה יותר לומר שהנושאים מעוררי מחשבה, רלוונטיים לחייהם האישיים ולחיי המשפחה שלהם ובמיוחד לכך שהלימודים עונים על שאלות אישיות שלהם.

טבלה 43: השוואה בין תלמידי כיתות ט' בשני הזרמים

תלמידי כיתות ט' בבתי ספר ממלכתיים דתיים	תלמידי כיתות ט' בבתי ספר ממלכתיים	
71%	81%	אני מרוצה מלימודי השואה
42%	63%	אני מרגיש בקיא בנושא השואה
27%	40%	אני מעוניין ללמוד «הרבה יותר» על השואה
		הנושאים הנלמדים בהוראת השואה הם:
80%	84%	מעוררי מחשבה
80%	82%	רלוונטיים לחיים שלי
50%	60%	עונים על שאלות אישיות שלי
27%	32%	רלוונטיים לחיי המשפחה שלי

השוואה לפי כיתות בבתי ספר ממלכתיים דתיים. כעת נתבונן מקרוב בבתי הספר הממלכתיים דתיים, ונשווה בין חטיבות הביניים והתיכונים בזרם זה. כפי שמוצג בלוח 44, ישנו שיפור משמעותי בהערכה של לימודי השואה על-ידי תלמידי כיתות י"ב בבתי הספר הממלכתיים דתיים, בהשוואה לזו של תלמידי כיתות ט' בבתי הספר הממלכתיים דתיים. תלמידי כיתות י"ב בבתי הספר הממלכתיים דתיים הם בעלי סיכוי גבוה בהרבה לומר שהם מרוצים מתכנית הלימודים, מרגישים בקיאים ומעוניינים ללמוד יותר בנושא לעומת תלמידי כיתות ט'. כמו כן, חלק גדול יותר מהתלמידים הבוגרים אמרו שהנושאים מעוררי מחשבה ורלוונטיים לחייהם האישיים ולחיי המשפחה שלהם. קיים שיפור ניכר במיוחד – של יותר מ-20% - בתחושה שלימודי השואה עונים על שאלות אישיות. נראה שלימודי השואה בתיכונים הממלכתיים דתיים מוצלחים, במיוחד בהפיכת החומר הנלמד לרלוונטי לתלמידים ושיש מקום לשיפור בתוכנית הלימודים של השואה בחטיבות הביניים הממלכתיות דתיות.

טבלה 44: השוואה לפי כיתה בבתי ספר ממלכתיים דתיים

תלמידי כיתות ט' בבתי ספר ממלכתיים דתיים	תלמידי כיתות ט' בבתי ספר ממלכתיים דתיים	
91%	71%	אני מרוצה מלימודי השואה
55%	42%	אני מרגיש בקיא בנושא השואה
39%	27%	אני רוצה ללמוד «עוד הרבה» על השואה
		הנושאים הנלמדים בלימודי השואה...
93%	80%	מעוררי מחשבה
88%	80%	רלוונטיים לחיים שלי
76%	53%	עונים על שאלות אישיות שלי
40%	27%	רלוונטיים לחיי המשפחה שלי

השוואה לפי כיתות בבתי ספר ממלכתיים. כפי שניתן לראות בלוח 45, בניגוד לבתי הספר הממלכתיים דתיים, בבתי הספר הממלכתיים קיים הבדל קטן בין ההערכות של תלמידי כיתות ט' ותלמידי כיתות י"ב במערכת בתי הספר הממלכתית. תלמידי כיתות י"ב מעט יותר שבעי רצון וחשים בקיאים יותר בנושא, אך יותר מהתלמידים הצעירים אומרים שהחומר רלוונטי ועונה על שאלותיהם האישיות.

טבלה 45: השוואה לפי כיתה בבתי הספר הממלכתיים

תלמידי כיתות ט' בבתי ספר ממלכתיים	תלמידי כיתות י"ב בבתי ספר ממלכתיים	
85%	81%	אני מרוצה מלימודי השואה
70%	63%	אני מרגיש בקיא בנושא השואה
39%	40%	אני רוצה ללמוד «עוד הרבה» על השואה
הנושאים הנלמדים בלימודי השואה...		
85%	84%	מעוררי מחשבה
78%	82%	רלוונטיים לחיים שלי
54%	60%	עונים על שאלות אישיות שלי
35%	32%	רלוונטיים לחיי המשפחה שלי

השפעות חברתיות-דמוגרפיות על הוראת השואה

לאורך דוח זה, שקלנו היבטים רבים של הוראת השואה, הסביבה הבית-ספרית והסביבה החברתית הכללית. בפרק זה, נתבונן בנתונים במבט כוללני כדי להעריך את עצמת ההשפעה של מאפיינים שונים על יחסם של התלמידים לשואה ולהוראת השואה.

ערכנו ניתוח סטטיסטי באמצעות שימוש בשמונה משתנים:

- אובדן (האם התלמיד איבד קרוב בשואה או לא איבד?)
- מיצב חברתי-כלכלי של בית הספר בו לומד התלמיד (גבוה, בינוני, נמוך)
- סוג בית הספר (ממלכתי או ממלכתי דתי)
- כיתה
- ההגדרה העצמית של התלמיד בנוגע למידת הדתיות שלו (חילוני, מסורתי, דתי)
- המוצא העדתי של התלמיד (אשכנזי, מזרחי או מעורב)
- השתתפות במסע לפולין
- מעורבות בתנועת נוער (מדריך, חבר, לא חבר)

השתמשנו בשמונת המאפיינים של התלמידים כדי לבחון ארבעה אמצעי מדידה של היחסים שבין השואה והוראת השואה :

- המידה שבה התלמיד מסכים עם ההצהרה "הנושאים הנלמדים בלימודי השואה רלוונטיים לחיי." (נכון מאוד, נכון, לא נכון, בכלל לא נכון).
- האם התלמידים רואים בהיקף השואה אסון לאנושות כולה או ליהודים בלבד.
- היכרות עם רשימה של פריטי שואה (אמצעי מדידה זה נכלל רק בשאלונים עבור תלמידי התיכונים).
- נטייתם של התלמידים להשתתף במסע לפולין (גם כאן נשקלו רק תשובותיהם של תלמידי התיכונים).

בדרך זו אנחנו נותנים משקל למגוון של רחב של מאפיינים ולאופן שבו הם משפיעים על תחומים שונים של הוראת השואה.

הרלוונטיות של הוראת השואה

הקשר שבין הערכת התלמידים לרלוונטיות של לימודי השואה לחייהם האישיים לשמונת המאפיינים המפורטים למעלה היה חלש מאוד, כפי שניתן לראות בלוח 46. מבין המאפיינים הללו, האובדן של קרוב בשואה היה המנבא המוצלח ביותר לרלוונטיות – מי שאיבד קרוב בשואה היה בעל סיכוי גבוה יותר לראות את הנושאים הנלמדים כרלוונטיים לחייהם האישיים. לא היה הבדל בין תלמידי התיכונים ותלמידי חטיבות הביניים. ההשפעה החלשה של כל המאפיינים האחרים – דת, מוצא, סוג בית הספר, מעמד חברתי-כלכלי ואפילו השתתפות במסע לפולין – הוכיחו פעם נוספת שהשואה היא נושא שחוצה גבולות בין קבוצות חברתיות בישראל. לשואה רלוונטיות אוניברסלית לישראלים יהודיים. יש לציין כאן שרוב המורים לא חושבים שהשפעה של הוראת השואה קשורה למגדר, למידת הדתיות, למוצא או לרקע החברתי-כלכלי. אף על פי כן, בערך רבע מהמורים חושבים שלהוראת השואה יש השפעה גדולה יותר על תלמידים ממוצא אשכנזי.

טבלה 46: השוואה בין כמה מנבאים עתידיים של הרלוונטיות הנתפסת של לימודי השואה לחיי התלמידים

קטגוריות של תלמידים הרואים בלימודי השואה רלוונטיים יותר לחייהם	רמת הניבוי ³⁷	מתאם ³⁶	משתנה הניבוי
תלמידים שאיבדו קרוב בשואה	++	0.129	אובדן
תלמידים דתיים	+	0.087	הגדרה עצמית של התלמיד
תלמידים ממוצא אשכנזי ומערב	+	0.086	מוצא עדתי
תלמידים מבתי ספר ממלכתיים דתיים	+	0.072	סוג בית הספר
תלמידים שלוקחים או לקחו חלק בתנועות נוער	+	0.076	רמת ההשתתפות בתנועת נוער
תלמידים שהשתתפו במסע	+	0.075	השתתפות במסע לפולין
תלמידים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך	+	0.057	מעמד חברתי-כלכלי
אין הבדל בין תלמידי תיכונים וחטיבות הביניים	0	0.019	תיכון או חטיבת ביניים

³⁶ חוזקו של המתאם בין כל אחד ממשתני הניבוי ומשתנה הניבוי חושב בעזרת מדד ETA המודד קשרים שאינם לינאריים בין משתנים. כאשר המתאם בין שני המשתנים הוא קווי, המידה שווה בערכה למידות של מתאמים קוויים כדוגמתו של פירסון. כאשר החיבור בין המשתנים אינו קווי ערך ה-ETA יהיה גבוה יותר מהמידה של הקשרים הקוויים. בנוסף, שלא כמו מידות עבור קשרים קוויים בין המשתנים, מידה זו אינה סימטרית, כך שהמתאם בין המשתנים תלוי בבחירת משתנה הניבוי והמשתנה המנובא. בחירה זו תלויה בדגם התיאורטי של החוקר.

³⁷ מקראה = +++++ חזק מאוד

= + חלש

= 0 אין קשר

מנוחן : <http://htm.eta/765PA/garson/edu.ncsu.chass.faculty/>

היקף האסון : אוניברסלי או יהודי

מתוך שמונת המאפיינים שנשקלו, מוצא עדתי היה המנבא המוצלח לשאלה אם תלמידים נוטים לראות את השואה כאסון לאנושות כולה או ליהודים בלבד. תלמידים ממוצא אשכנזי או מעורב הם בעלי סיכוי גבוה יותר לראות בשואה אסון לאנושות כולה לעומת תלמידים ממוצא מזרחי. עם זאת, יש לציין שהרוב המכריע של התלמידים מכל סוגי המוצא העדתי רואים בשואה אסון לאנושות כולה.

הנטייה לראות בשואה אסון לאנושות כולה הייתה חזקה יותר בקרב מי שאיבד קרוב בשואה לעומת אלה שלא. הנטייה לראות בשואה אסון לאנושות כולה הייתה חזקה יותר בקרב התלמידים שהשתתפו במסע לפולין. זהו ממצא חשוב מאוד מכיוון שנראה שהוא נוגד את החששות שהמסע לפולין מחזק תחושה דתית לאומית על חשבון הערכים האוניברסליים. תלמידי התיכונים הם בעלי סיכוי מעט גבוה יותר לראות בשואה אסון אוניברסלי (מה שעשוי להעיד על הבנה רחבה יותר של הנושא), כמו גם תלמידים שהם חברים בתנועת נוער. המעמד חברתי-כלכלי ומידת הדתיות האישית היו בעלי השפעה נמוכה. התלמידים החילוניים והתלמידים ממעמדות חברתיים-כלכליים בינוניים או נמוכים היו בעלי סיכוי גבוה במעט לראות בשואה אסון לאנושות כולה. לסוג בית הספר (ממלכתי או ממלכתי דתי) לא הייתה השפעה.

טבלה 47: השוואה בין מספר מנבאים אפשריים של האופן שבו התלמידים מעריכים את היקף השואה כאסון לאנושות כולה או ליהודים בלבד

משתנה הניבוי	מתאם	רמת הניבוי	הקבוצה לה השתייכו התלמידים (...) היא בעלת סיכוי גבוה יותר לראות בשואה אסון לאנושות כולה
מוצא עדתי	0.185	+++	תלמידים ממוצא אשכנזי ומעורב
אובדן	0.127	++	תלמידים שאיבדו קרוב בשואה
השתתפות במסע לפולין	0.123	++	תלמידים שהשתתפו במסע
תיכון או חטיבה	0.104	++	תלמידי תיכון
רמת ההשתתפות בתנועת נוער	0.104	++	תלמידים המשתתפים או השתתפו בתנועות נוער
מעמד חברתי-כלכלי	0.085	+	תלמידים מרקע חברתי-כלכלי בינוני או גבוה
הגדרה עצמית של התלמיד	0.080	+	תלמידים חילוניים

משתנה הניבוי	מתאם	רמת הניבוי	הקבוצה לה השתייכו התלמידים (...) היא בעלת סיכוי גבוה יותר לראות בשואה אסון לאנושות כולה
סוג בית הספר	0.034	0	אין הבדל

³⁸ מרכיב קוגניטיבי: היכרות עם פריטים הקשורים לשואה

קיים קשר חיובי חזק בין השתתפות במסע לפולין לבין רמת ההיכרות של התלמידים עם פריטים הקשורים לשואה. עובדה זו מוכיחה פעם נוספת שהמסע לפולין מחזק את המרכיב הקוגניטיבי בהוראתה של השואה ולא רק את המרכיב הרגשי/חוויתי. תלמידים שאיבדו קרוב בשואה נוטים להכיר יותר פריטים, כמו גם תלמידים הלומדים בבתי ספר ממעד חברתי-כלכלי גבוה יותר ותלמידים ממוצא אשכנזי או מעורב. חברי תנועת נוער היו בעלי רמת היכרות גבוהה במעט עם הפריטים לעומת תלמידים שאינם חברי תנועה, והיכרות גבוהה במעט הייתה גם לתלמידים חילוניים. לא היה הבדל בין התלמידים בבתי הספר הדתיים והחילוניים במספר הפריטים המוכרים (כפי שראינו מוקדם יותר, חלק מהפריטים הספציפיים היו מוכרים יותר בקרב תלמידי בתי הספר הממלכתיים וחלק היו מוכרים יותר לתלמידי בתי הספר הממלכתיים דתיים).

בדרך כלל, ניתן לראות שהמאפיינים הללו קשורים בצורה חזקה יותר לידע על השואה לעומת הקשר שלהם עם התפיסה שהוראת השואה רלוונטית. במילים אחרות, התחושה שהשואה רלוונטית חוצה גבולות חברתיים, אך הרקע החברתי והחינוכי משפיע על רמת הידע בנושא. בבחינה נוספת של ההשפעות על המרכיב הקוגניטיבי, גילינו קשר בין שלושה מאפיינים נוספים ומספר המושגים אותם הכיר התלמיד: מהי רמת הבקיאות אותה חשים התלמידים בנושא השואה, באיזו מידה הם אומרים שהנושאים שנלמדו בכיתה גורמים להם לחשוב ובאיזו מידה הנושאים שנלמדו בכיתה רלוונטיים לחייהם האישיים. ההערכה העצמית של התלמידים להבנתם האישית של הנושא היא מנבא ידע חזק מאוד. התלמידים שחשבו שהחומר רלוונטי ומעורר מחשבה היו בעלי סיכוי גבוה בהרבה לזהות מספר גדול יותר של פריטים.

³⁸ הסבר הגיוני עבור המתאם בין אובדן של קרוב משפחה והיכרות עם נושא השואה הוא שתלמיד שאיבד קרוב משפחה בשואה הוא בעל סיכוי גדול יותר להשתתף במסע.

טבלה 48: השוואת מספר מנבאים אפשריים של מרכיב קוגניטיבי שהוערך באמצעות היכרות עם פריטים הקשורים לשואה

משתנה הניבוי	מתאם	רמת הניבוי	הקבוצה לה השתייכו התלמידים (...) המכירה יותר פריטים הקשורים לשואה
השתתפו במסע לפולין	0.274	++++	תלמידים שהשתתפו במסע לפולין
רמת ההיכרות האישית עם נושא השואה לפי הערכת התלמיד	0.247	++++	תלמידים שחשים שהם בקיאים בנושא השואה
אובדן	0.208	+++	תלמידים שאיבדו קרוב משפחה בשואה
מעמד חברתי-כלכלי	0.208	+++	ככל שאמת המידה עולה
מוצא	0.208	+++	תלמידים ממוצא מעורב או אשכנזי
כמה מעוררי מחשבה הנושאים שנלמדים בכיתה	0.182	+++	ככל שהתלמידים מחשיבים את השיעורים כמעוררי מחשבה
כמה רלוונטיים הנושאים הנלמדים בכיתה	0.159	+++	ככל שהנושאים הנלמדים בכיתה רלוונטיים יותר לחיי התלמיד
מידת ההשתתפות בתנועת נוער	0.137	++	ככל שהתלמיד פעיל יותר בתנועת נוער
ההגדרה העצמית של התלמיד	0.120	++	תלמידים חילוניים
סוג בית הספר	0.017	0	אין הבדל

המסע לפולין

כל ששת המאפיינים הרלוונטיים משפיעים על הנטייה להשתתף במסע לפולין. אובדן קרוב משפחה בשואה, מוצא ומעמד חברתי-כלכלי היו המנבאים החזקים ביותר להשתתפות. השניים הראשונים קשורים למידה שבה משפחתו של התלמיד הושפעה מהשואה (תלמידים אשכנזיים בכלל ואלה שאיבדו קרובי משפחה בפרט). המעמד החברתי-כלכלי קשור ליכולת לשלם עבור המסע. תלמידים חילוניים ותלמידים שהם חברי תנועת נוער, כמו גם תלמידים בבתי ספר חילוניים הם בעלי סיכוי גבוה יותר להשתתף במסע לפולין. תלמידים מבתי ספר ממלכתיים הם בעלי סיכוי קטן במעט להשתתף במסע (כפי שצוין מוקדם יותר, תלמידים בבתי ספר ממלכתיים דתיים הם מיעוט בקרב אוכלוסיית התלמידים, אך יש להם ייצוג רב יחסית בקרב המשתתפים במסע).

טבלה 49: השוואה בין מספר מנבאים אפשריים של הנטייה להשתתף במסע לפולין

משתנה ניבוי	מתאם	רמת הניבוי	הקבוצה שאליה השתייכו התלמידים (... הם בעלי סיכוי גבוה יותר להשתתף במסע לפולין
אובדן	0.279	++++	תלמידים שאיבדו קרוב משפחה בשואה
מוצא עדתי	0.276	++++	תלמידים ממוצא אשכנזי ומעורב
מעמד חברתי-כלכלי	0.238	++++	ככל שהמעמד גבוה יותר
הגדרה עצמית של התלמיד	0.185	+++	תלמידים חילוניים
מידת ההשתתפות בתנועת נוער	0.180	+++	תלמידים המשתתפים או השתתפו בעבר בתנועות נוער
סוג בית הספר	0.091	+	תלמידים מבתי ספר ממלכתיים

ניתוח גורמים³⁹ נערך למערכת נתונים זו, והתוצאות מופיעות בנספח יד'. ניתוח גורמים הוא שימושי בזיהוי קטגוריות (גורמים) המתארים את תבנית הקשרים בקרב המשתנים. זהו ארבעה גורמים. שני מאפיינים משויכים לגורם הראשון: היכרות עם פריטים הקשורים לשואה והשתתפות במסע לפולין. שני הפריטים בגורם זה מתייחסים לקשר להיסטוריה ולגיאוגרפיה של השואה.

שלושה מאפיינים משויכים לגורם השני: זרם בית הספר, מעמד חברתי-כלכלי ודתיות. ניתן לקרוא לגורם זה "זהות חברתית". שלושה גורמים משויכים לגורם השלישי: אתניות, אובדן של קרוב משפחה בשואה וההיקף הנתפס של השואה. גורם זה מתייחס לאוכלוסיות המעורבות בשואה. יש לציין שהמשתנים בגורם השני היו מאפיינים סוציולוגיים המערבים מידה מסוימת של גמישות ובחירה (עבור הורי התלמידים, לא עבור התלמידים עצמם). שני מאפיינים משויכים לגורם הרביעי: מעורבות בתנועת נוער והרלוונטיות הנתפסת של השואה לחיי התלמידים. הפריטים הללו קשורים למעורבות חברתית.

כדי להרחיב בנושא זה, ערכנו השוואה מבנית של המאפיינים הדמוגרפיים של התלמידים שנסעו לפולין ושל אלה שלא נסעו. (בנספח יא' ניתן לעיין בתצוגה הגרפית של התוצאות ובניתוח מפורט

³⁹ בקצרה, ניתוח גורמים מתחיל במטריצת מתאמים בין משתנים שנבחרו וזיהוי של מספר הקטגוריות המינימלי של משתנים בלתי-תלויים נגזרים (הנקראים "גורמים"), שנמצאו הכרחיים לתיאור תבניות היחסים בין המשתנים באופן פשוט ומדויק (Gorsuch, 1983; להסברים מתמטיים מפורטים של ניתוח הגורמים ראו גם Loehlin, 2004). החוקר משתמש בניתוח גורמים כדי ללמוד דבר מה על טבע הגורמים, ומכך לפתח דגם של התופעה הנבחנת.

יותר). ניתוח זה מציין איזה מאפיינים הם בעלי מתאם השתתפות חזק יותר. רקע עדתי, מידת הדתיות ואובדן של קרובי משפחה בשואה הם בעלי הקשר החזק ביותר להשתתפות. כלומר, מוצא אשכנזי (גם אם מעורב), חילוניות ואובדן של קרובי משפחה בשואה הם בעלי מתאם חזק להשתתפות במסע לפולין.

המלצות המרואיינים לשיפור הוראת השואה

ראינו שחשיבותה של הוראת השואה מוכרת במידה רחבה, שכל האוכלוסיות מרוצות ממנה באופן כללי, ושהרלוונטיות וההצלחה הנתפסות שלה חוצות למעשה את כל הגבולות החברתיים במסגרת האוכלוסיות שהשתתפו במחקר. כעת ניתן לבחון את האתגרים והדרכים בהם המומחים, המנהלים והמורים חושבים שניתן לשפר את הוראת השואה.

אתגרים בהוראת השואה

המורים רואים במספר השעות הנמוך את האתגר הגדול ביותר ללימוד נושא השואה, ולאחריו את הצורך בקורסי העשרה והכשרה נוספים. הם מציינים בפרט שברצונם ללמוד עוד על חיי הקהילה היהודית לפני השואה ובמהלכה. רק חלק קטן מהמורים (רבע או פחות) ציינו הכשרה או תמיכה מקצועית בלתי מספקות כבעיות משמעותיות. כאשר הם נתקלים בקשיים בהוראת השואה (פחות מ-10% סיפרו שמעולם לא נתקלו בבעיות), ברוב המקרים המורים פונים למורים אחרים לעזרה, או לרכז לימודי ההיסטוריה בבית הספר.

טבלה 50: קשיים בהם נתקלו המורים בהוראת השואה

בעיה «חמורה» או «חמורה מאוד»	
מספר השעות המוקצה נמוך מדי	66%
צורך בקורסי העשרה נוספים	44%
הכשרה בלתי מספקת	25%
תמיכה מקצועית בלתי מספקת	23%
מחסור בחומרי הוראה מתאימים	20%

רשימה של המלצות אפשריות נוצרה על בסיס המלצות המומחים שראינו, קבוצות המיקוד עם המנהלים והמורים, והספרות הרלוונטית שפרסמו חוקרים אחרים בתחום. הרשימה נכללה בשאלונים שהופצו למנהלים ולמורים. עבור כל תחום של שינוי אפשרי בהוראת השואה, המשאלים הנסקרים נשאלו אם הם ממליצים על הגדלה משמעותית, הגדלה קטנה, השארת המצב הקיים, הפחתה קטנה או הפחתה משמעותית. כפי שניתן לראות בלוח 51, ההמלצה החזקה ביותר שהגיעה הן מהמנהלים והן מהמורים הייתה להפוך את לימודי השואה לבלתי פורמליים ולחוויתיים יותר. ממצא זה העלה שאלה חשובה: מהי מידת ההכשרה והמוכנות של המנהלים והמורים לספק את התחומים הבלתי פורמליים והחוויתיים של הוראת השואה?

ההמלצה להגדיל את הגישה הבלתי פורמלית והחוויתית איננה מרמזת על הצעה להפחית את הדגש על הלימודים בכיתות או על מרכיב קוגניטיבי. המורים במיוחד המליצו בחום על הגדלת מספר השעות המוקצה ללימוד השואה ונתינת דגש רב יותר לידע. "לדעתי, קיים צורך להגדיל את מסגרת העבודה והמקום שניתן ללמידה משמעותית וחוויתית יותר בנושא זה, בנוסף לתוכנית הלימודים

עבור בחינות הבגרות בהיסטוריה: “(מוֹכָה להיסטוריה בבית ספר ממלכתי במיצב חברתי-כלכלי חציוני).

מעל שליש מהמנהלים ו-43% מהמורים חושבים שהמסע לפולין צריך לקבל דגש רב יותר מאשר הוא זוכה לו כעת. פחות מ-10% הציעו להחליש את הדגש על המסע (היתר מציעים להמשיך את רמת ההדגשה הנוכחית).

מתוך שלוש גישות הערכים (יהודית, ציונית ואוניברסלית), הן המורים והן המנהלים נתנו את ההמלצות החמות ביותר להפיכת הוראת השואה לציונית יותר. המנהלים היו בעלי סבירות גבוהה במעט להמליץ על הפיכת הוראת השואה ליהודית יותר. המורים היו בעלי נטייה מסוימת להמליץ על מתן דגש רב יותר לערכים אוניברסליים. באופן כללי, ניתן לומר שהמורים והמנהלים מעוניינים לראות את שלושת סוגי הערכים נכללים בהוראת השואה, בדגש גבוה מעט על המסר הציוני.

המנהלים והמורים של בתי הספר הממלכתיים דתיים היו בעלי סיכוי גבוה יותר להמליץ על הגדלת הדגש ליהדות ולציונות. (ניתן לעיין בהמלצות המורים לפי הנושא אותו הם מלמדים בנספח יז’).

העובדה שהמורים המלמדים על השואה ממליצים להגדיל את מספר השעות המוקדש לנושא איננה מפתיעה. הדבר המשמעותי יותר הוא שהבקשה מקבלת גיבוי רב מהמנהלים. הצורך בשעות נוספות הובע באופן מיוחד בחטיבות הביניים. שם ביקשו 78% מהמנהלים ו-87% מהמורים להקדיש שעות נוספות להוראת השואה.

”נושא הוראת השואה הוא בעל ערך רב, הן מבחינה יהודית והן מבחינה אוניברסלית. אני חושב שחשוב להקצות שעות קבועות להוראת השואה בחטיבות הביניים” (מנהל של חטיבת ביניים ממלכתית במיצב חברתי-כלכלי גבוה מאוד).

טבלה 51: המלצות של מנהלים ומורים, באחוזים "לדעתך, הוראת השואה צריכה..."

מורים		מנהלים		
הרבה יותר	יותר/הרבה יותר	הרבה יותר	יותר/הרבה יותר	דידקטיקה ופעילויות
53%	87%	43%	88%	לכלול פעילויות בלתי פורמליות
41%	79%	39%	83%	להדגיש למידה חווייתית
27%	68%	14%	61%	להדגיש ידע
21%	43%	14%	37%	להדגיש את המסעות לפולין
				זמן/עצמה
52%	79%	33%	72%	שעות
20%	57%	14%	51%	עצמה
				ערכים/מסרים
21%	47%	22%	56%	להיות יהודית
26%	60%	19%	57%	להיות אוניברסלית
33%	67%	33%	78%	להיות ציונית

לוח 52 מציג את הממוצעים של תגובות המורים והמנהלים לרשימת ההמלצות האפשריות, כאשר 3 מציין המלצה לא לשנות. מספר נמוך (מתחת ל-3) מציין שהתגובה הממוצעת הייתה להפחית את אותו היבט של הוראת השואה. ממוצע גבוה מציין שהתגובה הממוצעת הייתה להגדיל את אותו היבט של הוראת השואה.

טבלה 53: המלצות המנהלים והמורים, בממוצע

(1 = ממליץ על הרבה פחות, 2 = ממליץ על פחות, 3 = ממליץ לא לשנות, 4 = ממליץ על יותר, 5 = ממליץ על הרבה יותר)

מורים	מנהלים	
4.30	4.05	שעות
3.94	3.72	דגש על ידע
4.15	4.20	דגש על חווייתית
3.73	3.63	אינטנסיביות
3.51	3.68	יהדות
3.91	4.09	ציונות
3.38	3.40	מסעות לפולין
3.72	3.67	אוניברסליות
4.37	4.30	פעילויות בלתי פורמליות

יש לציין שלא היה מקרה שבו הממוצע היה נמוך מ-3. כלומר, עבור כל המלצה אפשרית, הן המנהלים והן המורים המליצו "יותר" או "הרבה יותר".

ערכנו ניתוח מבני באמצעות שימוש בטכניקת ניתוח המרחב הקטן ביותר (Analysis Space Smallest) על המלצות המורים לשיפור הוראת השואה. (ניתן לעיין בתיאור הגרפי המשקף את התוצאה ובניתוח מפורט יותר בנספח יח'). ניתוח זה גילה שהיו שתי אוריינטציות בסיסיות בקרב המלצות. אחת נוגעת לערכים המודגשים בלימודי השואה, עם טווח שבין ההמלצה להפוך את לימודי השואה לאוניברסליים יותר וההמלצה להפוך אותם ליותר יהודים וציוניים. השנייה נוגעת לאופן שבו מלמדים את השואה, עם טווח שבין ההמלצה להגדיל את הדגש על ידע וההמלצה להגדיל את ההיבטים החווייתיים ניתן לסכם את המלצות השונות כך:

משפט המיפוי של ההמלצות

	א	ב	ג
	1א מנהל	1ב ממלכתי	1ג משאבים
	2א מורה	2ב ממלכתי דתי	2ג שיטות
			3ג אידיאולוגיה
			המתאפיינים באוריינטציה
			בהתייחסו ל
			בבית ספר מהזרם ה-
			מ
			ה
			ד
	1ד אוניברסלית	1ה קוגניטיבית	ממליץ על שינוי
	2ד פרטיקולרית	2ה חווייתית	ברמה
			גבוהה עד נמוכה
			כדי להעצים ולשפר את הוראת השואה בישראל.

לאחר שגילינו את שתי האוריינטציות בהמלצות, השתמשנו בטכניקה מיוחדת (MPOSAC) כדי לזהות את הפרמטרים הייחודיים ביותר. גילינו שאוריינטציית הערך יהודי-אוניברסלי הייתה השימושית ביותר בהבחנה בין סוגי המורים בנוגע להמלצותיהם עבור תוכנית לימודי השואה. בדרך זו, יכולנו ליצור טיפולוגיה של המורים, הכוללת ארבעה סוגים:

- המורים שהציעו להגדיל את ההיבטים היהודיים והציוניים
- המורים שהציעו להגדיל את ההיבטים האוניברסליים
- המורים שהציעו להגדיל הן את ההיבט היהודי-ציוני והן את ההיבט האוניברסלי
- המורים שלא הציעו להגדיל אף אחד מהם

כפי שניתן לראות בלוח 53, מתוך המורים המלמדים בבתי הספר הממלכתיים, האחוז הגדול ביותר (41%) המליץ על הגדלת ההיבטים האוניברסליים והאחוז הקטן ביותר (10%) המליץ להגדיל את ההיבטים היהודיים. בניגוד לכך, בקרב המורים בבתי הספר הממלכתיים דתיים, האחוז הגדול ביותר (54%) המליץ להגדיל את ההיבטים היהודיים והאחוז הקטן ביותר (7%) המליץ להגדיל את ההיבטים האוניברסליים. התבנית דומה כאשר אנחנו מוסיפים למשוואה את ההגדרה העצמית של המורים. המורים הדתיים הם בעלי הסיכוי הגבוה ביותר להמליץ על הגדלת ההיבטים היהודיים והמורים החילוניים הם בעלי הסיכוי הגבוה ביותר להמליץ על הגדלת ההיבטים האוניברסליים, בעוד והמורים המגדירים עצמם כמסורתיים הם בעלי הסיכוי הגבוה ביותר להמליץ על הגדלת ההיבטים היהודיים והאוניברסליים.

טבלה 53: מאפייני המורים בהתאם לטיפולוגיה של ההמלצות

סה"כ	ממליץ על הגדלת ההיבטים האוניברסליים של הוראת השואה	ממליץ על הגדלת ההיבטים היהודיים וההיבטים האוניברסליים של הוראת השואה	ממליץ על הגדלת ההיבטים היהודיים של הוראת השואה	ממליץ על הגדלת ההיבטים האוניברסליים של הוראת השואה	
434	89 (21%)	113 (26%)	85 (19%)	147 (34%)	מספר (%)
100%	23%	26%	10%	41%	מלמד בבית ספר ממלכתי
100%	13%	26%	54%	7%	מלמד בבית ספר ממלכתי דתי
100%	23%	19%	6%	52%	המורה חילוני
100%	22%	42%	14%	22%	המורה מסורתית
100%	14%	27%	54%	5%	המורה דתי

חשוב לציין שההגדרה העצמית של המורים בנוגע למידת הדתיות שלהם משמעותית יותר מהזרם של בית הספר בו הם מלמדים. מעבר לכך גילינו שישנו הבדל דרמטי בין מורים צעירים ומבוגרים, כפי שניתן לראות בלוח 54. סביר יותר שהמורים המבוגרים יותר ימליצו להגדיל את ההיבטים האוניברסליים של הוראת השואה, ומורים צעירים יותר – את ההיבטים היהודיים. דבר זה מעיד פעם נוספת על מגמה גדולה יותר בחברה הישראלית, שהוזכרה מוקדם יותר, ועל פיה הדור הצעיר מדגיש יותר היבטי זהות יהודיים (Yadgar & Liebman, 2004; Oron, 1993).

טבלה 54: טיפולוגיה של המורים בהתאם לגילם⁴⁰

סך-הכול	ממליץ על הגדלת ההיבטים היהודיים וההיבטים האוניברסליים של הוראת השואה	ממליץ על הגדלת ההיבטים היהודיים וההיבטים האוניברסליים של הוראת השואה	ממליץ על הגדלת ההיבטים היהודיים של הוראת השואה	ממליץ על הגדלת ההיבטים האוניברסליים של הוראת השואה	
100%	11%	28%	56%	6%	למטה מ-30
100%	17%	28%	26%	29%	39 – 30
100%	24%	24%	18%	34%	49 – 40
100%	22%	24%	12%	42%	50 ומעלה

⁴⁰ בגלל מספרם הנמוך יחסית של המורים מתחת לגיל 30 יש להיזהר. אף על פי כן, המגמות אינן ברורות. לדוגמה, עבור הממליצים על ההיבטים האוניברסליים של הוראת השואה, המייצגים 42% מהמורים בגילאי 50 ומעלה, ירד ל-34% עבור 49 - 40 וועד ל-29% עבור 30 - 39.

מטרות, מסרים והפדגוגיה של הוראת השואה

במהלך מחקר זה ובמהלך ניתוח הנתונים, מספר נושאים התגלו כתחומי הדיון העיקריים בנוגע להוראת השואה. אחד מהנושאים הללו מתייחס למסרים ולערכים שעל הוראת השואה להקנות. האם הוראת השואה מדגישה ערכים ולקחים אוניברסליים (כדוגמת מאבק בגזענות, זכויות מיעוטים וחשיבותה של הדמוקרטיה), מסרים יהודיים וציוניים (גאווה בהיות האדם יהודי, הצורך במדינה יהודית) או שילוב של שניהם?

הנושא השני קשור לפדגוגיה, לדרכים שבה יש ללמד את הנושא. האם הוראת השואה מדגישה את המרכיב הקוגניטיבי (שיעורי היסטוריה) פעילויות ריגשיות וחוייתיות (טקסים, מצגות) או שילוב של שניהם?

בסעיף זה נחקר את מגוון הדעות שהובעו בנוגע לנושאים הבסיסיים הללו. ברצוננו להדגיש כעת שאין בכונתנו לשפוט מי צודק או טועה בדיונים המתמשכים בנוגע לאוריינטציה הנכונה או לשיטה הטובה ביותר להוראת השואה. התרומה הייחודית של המחקר הנוכחי היא תוצאותיה האמפיריות. התרומה שברצוננו לתרום היא לספק לקוראים, למקבלי ההחלטות ולמחנכים את הידע שהצלחנו לרכוש מהמעורבים בעבודה היומיומית של לימוד השואה והוראת השואה. בדרך זו, הדיונים וההחלטות יכולים להמשיך להתקיים על בסיס של יסודות חזקים ואמפיריים.

ערכים יהודיים, ציוניים ואוניברסליים

החל מהראיונות הראשוניים עם המומחים בתחום, היה לנו ברור שקיימות דעות מנוגדות בנוגע למידה שבה יש להדגיש את הערכים היהודיים, הציוניים והאוניברסליים בהוראת השואה. את דעות המומחים ניתן לחלק לשלוש קבוצות: אלה המאמינים שהוראת השואה צריכה להדגיש את הציונות ואת ערכה של מדינת ישראל במניעת אנטישמיות עתידית, אלה שחושבים שהשואה צריכה לשמש ללימוד ערכים ומסרים אוניברסליים על אודות הדמוקרטיה ואלה שמוזהרים מפני יישום לקחי השואה למצבים אחרים.

בנוסף, ישנו דיון בנוגע לשאלה עד כמה ניתן לשלב או למזג בין גישות הערכיות הללו. חלק מהמומחים סוברים שהן הגישות האוניברסליות וגם הגישות הייחודיות (יהודיות/ישראליות) הינן חלקים בלתי נפרדים מהוראת השואה ולדעתם שילוב שתי הגישות הללו מספק את המסרים הנכונים. אחרים אינם חושבים שהוראת השואה בבתי הספר מסוגלת לגשר בין הגישות האוניברסליות והייחודיות. לדוגמה, יש לציין שקיימת מתיחות פנימית בין יצירת תחושה רגשית של הזדהות עם הקורבנות היהודים של השואה ולימוד גישה אוניברסלית שעשויה לכלול ניסיונות להבנת נקודת המבט של המבצעים.

דיון זה, כפי שהוגדר על-ידי המומחים, הדהד בהמלצותיהם של המנהלים והמורים. חלקם מציעים להפוך את לימודי השואה ל"יהודיים יותר", חלקם מבקשים להדגיש את המסרים הציוניים, אחרים שמים את הדגש על ערכים אוניברסליים ואחרים רוצים לכלול שילוב של כל אלה יחד.

המטרות של הוראת השואה

ההמלצות שהוצגו לעיל מציינות את ההנחיות הכלליות שהמנהלים והמורים הציעו עבור הוראת השואה. בנוסף, קיבלו המנהלים והמורים רשימת מטרות אפשריות עבור הוראת השואה. דעותיהם של המומחים שרואיינו תרמו רבות להתפתחות רשימת ההמלצות הזו. המנהלים נשאלו באיזו מידה

הם חושבים שהמורים בבתי הספר שלהם צריכים להדגיש כל אחד מהפריטים. המורים נשאלו מהי מידת החשיבות של כל אחד מהפריטים.

המטרות מגוונות ומורכבות. כפי שנכתב בפרק שעסק בהיסטוריה של הוראת השואה, המסרים אותם מערכת החינוך הישראלית רוצה להקנות באמצעות לימוד על השואה התרחבו במרוצת הזמן.

האבחנה הראשונית היא שכל המסרים נחשבים לחשובים. הנתונים בלוחות להלן מציגים את אחוז המנהלים והמורים שאמרו שכל מסר חשוב "במידה רבה מאוד". אם נתייחס גם לאלו שאמרו שכל מטרה חשובה (אך במידה פחותה) נגלה שהרוב המוחלט חושבים שכל המסרים הללו חשובים. הדבר ממחיש את השאפתנות והאידיאליים הגבוהים המיוחסים להוראת השואה. הציפייה ממנה היא שתהיה בעלת השפעה עמוקה ומשמעותית על התלמידים, תחזק מגוון רחב של מסרים, אשר, כפי שציינו המומחים שרואיינו, אינם מסרים פשוטים להעביר למתבגרים.

כפי שניתן לראות בלוח 55, המסר החשוב ביותר של הוראת השואה עבור המנהלים הוא חיזוק המחויבות של התלמידים לקיומה של מדינת ישראל ולאחריה חיזוק ההזדהות עם גורל העם היהודי. ישנם הבדלים משמעותיים בדרגת ההדגשה המיוחסת לחלק מהמטרות על-ידי המנהלים של בתי הספר הממלכתיים והממלכתיים דתיים. רוב המנהלים של בתי הספר הממלכתיים הם בעלי סיכוי גבוה יותר לומר שהמאבק בגזענות וחיזוק הדמוקרטיה הן מטרות חשובות של הוראת השואה "במידה רבה מאוד". המנהלים של בתי הספר הממלכתיים דתיים שמו דגש רב יותר על הזהות היהודית כחלק מהוראת השואה.

"נושא הוראת השואה הוא בעל ערך רב, והוא נוגע הן בערכים יהודיים והם בערכים אוניברסליים" (מנהל חטיבת ביניים ממלכתית במיצב חברתי-כלכלי גבוה מאוד).

"קיים פוטנציאל רב בלימוד השואה לעבודה חינוכית ושינוי ערכים. יחד עם זאת, קיימת סכנה של חינוך ללאומיות, להצדקה של התנהגות לא מוסרית של הקורבן וכן הלאה. לכן, חשוב מאוד שלימוד השואה וקורסי ההעשרה של המורים יתמקדו בהדגשת ערכים אוניברסליים ולקחי השואה." (מנהלת חטיבת ביניים במיצב חברתי-כלכלי חציוני).

טבלה 55: הערכת המנהלים את חשיבות המטרות של הוראת השואה (אחוזים שענו "במידה רבה" או "במידה רבה מאוד" - האחוז שענה "במידה רבה מאוד" מופיעה בסוגריים)

סך-הכול	מנהלים של בתי ספר ממלכתיים דתיים	מנהלים של בתי ספר ממלכתיים	
97% (67%)	91% (37%)	99% (83%)	חיזוק המחויבות למאבק בגזענות
98% (81%)	99% (91%)	96% (75%)	חיזוק המחויבות לזיכרון השואה
100% (90%)	100% (95%)	100% (88%)	חיזוק המחויבות לקיומה של מדינה יהודית עצמאית
98% (69%)	95% (41%)	99% (83%)	חיזוק המשטר הדמוקרטי
97% (81%)	90% (70%)	99% (86%)	חיזוק ערכים הומניים-אוניברסליים
99% (85%)	100% (90%)	98% (83%)	חיזוק ההזדהות עם גורל העם היהודי
96% (71%)	100% (74%)	95% (70%)	חיזוק הזהות הישראלית
96% (80%)	98% (91%)	96% (75%)	חיזוק הזהות היהודית

סך-הכול, המורים זהירים יותר בהערכות שלהם את חשיבות המטרות. אחוז קטן יותר אמר שכל אחת מהמטרות חשובות "במידה רבה מאוד", אם כי חשוב לחזור ולציין שלמעשה כולם הסכימו שכל המטרות חשובות במידה כלשהי. עבור המורים, המטרה החשובה ביותר היא חיזוק המחויבות לזיכרון השואה ולאחריה המחויבות לקיומה של מדינה יהודית עצמאית.

אנו רואים שהמורים בבתי הספר הממלכתיים דתיים, כמו המנהלים של בתי הספר שלהם, הם בעלי סיכוי גבוה יותר לחשוב שהמאבק בגזענות, חיזוק ערכי הדמוקרטיה או הקניית ערכים אוניברסליים הן מטרות חשובות מאוד של הוראת השואה, בעוד שהם נותנים דגש רב יותר לחיזוק הזהות היהודית.

"נדמה לי שאנו נדרשים לחנך את הנוער לסובלנות וגם ללמד אותם מהיכן הם באו לאיזה עם מדהים הם קשורים... אני מאוד מעורבת בפיתוח מגוון של חומרים חינוכיים ואני מחפשת דרכים לשלב סגנונות ארגוניים שונים למערכת... במטרה לתרום לחינוך דור שלם של יהודים שיהיו גאים בישראל ובעמם, ויהיו סובלניים כלפי כל בני האדם" (מוֹרָה לאנגלית בבית ספר ממלכתי דתי במיצב חברתי-כלכלי נמוך).

זה המקום להזכיר שההבדלים בין הגישות של התלמידים בשתי מערכות בתי הספר קטנים מאוד יחסית, ובהחלט קטנים יותר ממה שהיה עולה מהדעות של המורים והמנהלים. נראה שההבדלים העיקריים במטרות של המורים ובעיקר של המנהלים, אינם מתורגמים להבדלים גדולים במידה שווה בין התלמידים. כפי שציינו, אוכלוסיות התלמידים מגוונות מאוד. במהלך השנים, התלמידים לומדים עם מורים רבים ושונים, וכמו כן נחשפים למגוון רחב של מסרים מחוץ לבית הספר.

טבלה 56: הערכת המורים של חשיבות המטרות של הוראת השואה (האחוז שענה "במידה רבה" או "במידה רבה מאוד" - האחוז שענה "במידה רבה מאוד" מופיע בסוגריים)

מורים בבתי ספר ממלכתיים דתיים	מורים בבתי ספר ממלכתיים	סך-הכול	
86% (63%)	71% (30%)	82% (56%)	חיזוק המחויבות למאבק בגזענות
98% (76%)	97% (81%)	98% (77%)	חיזוק המחויבות לזיכרון השואה
91% (68%)	93% (72%)	92% (69%)	חיזוק המחויבות לקיומה של מדינה יהודית עצמאית
84% (52%)	60% (29%)	79% (47%)	חיזוק המשטר הדמוקרטי
85% (57%)	63% (28%)	81% (51%)	חיזוק ערכים הומניים-אוניברסליים
91% (63%)	98% (78%)	93% (66%)	חיזוק ההזדהות עם גורלו של העם היהודי
80% (47%)	82% (54%)	81% (49%)	חיזוק הזהות הישראלית
85% (53%)	91% (71%)	87% (57%)	חיזוק הזהות היהודית
95% (63%)	100% (77%)	96% (66%)	הגדלת הידע בהיסטוריה של השואה

שאלות והערות הקשורות למטרות הוראת השואה הועלו פעמים רבות בשאלות הפתוחות בסיף השאלונים ובקבוצות הדיון והראיונות, והובע מגוון רחב של דעות, מה שמעיד על מורכבות הנושא. בדרך זו, מנהלים ומורים יכלו להביע דעות רגישות וייחודיות יותר, בנוסף לנתונים שסופקו מתגובותיהם לרשימת המטרות בשאלון לדוגמה, פעמים רבות עלתה השאלה האם יש ללמד את השואה כאירוע היסטורי, כפי שנלמדים אירועים היסטוריים אחרים, או אם יש להעניק לה

התייחסות מיוחדת בתכנית הלימודים. פעמים רבות הזכירו המגיבים והמרואינים את השאלה אם ובאיזו מידה הוראת השואה צריכה להיות מקושרת ישירות לנושאים של זהות יהודית וישראלית. ההערות וההצעות מציינות את העומק שבו התלמידים, המורים והמנהלים חושבים על נושא השואה והאופן שבו יש לעסוק בה בבית הספר.

למידה קוגניטיבית וחוייתית

המורים נשאלו באיזו מידה הם מדגישים למידה קוגניטיבית ולמידה חוייתית. מכיוון שכבר ראינו את ההבדל ניכר בגישה הדידקטית בין המורים להיסטוריה והמורים למקצועות אחרים, השונו בין תגובות המורים לשאלה זו בהתאם לנושא הנלמד. המורים המלמדים היסטוריה בלבד הם בעלי סבירות כפולה להדגיש את הידע והמרכיב הקוגניטיבי לעומת מורים שאינם מלמדים היסטוריה. המורים שאינם מלמדים היסטוריה הם בעלי סיכוי גבוה במעט להדגיש היבטים חוייתיים. ממצא זה תואם את הממצא בנידון מוקדם יותר, שאומר שהמורים להיסטוריה מעורבים בהעברת שיעורים על השואה בצורה אינטנסיבית יותר, בעוד שהמורים שאינם מלמדים היסטוריה הם בעלי סיכוי גבוה יותר להיות מעורבים בארגון טקסים והופעות הקשורים לשואה.

”יש צורך למצוא את האיזון הנכון בין הגדלת הידע ושימת דגש על החוויה הרגשית והלאומית“.
(מנהל של חטיבת בניינים ממלכתית במיצב חברתי-כלכלי נמוך)

טבלה 57: גישות דידיקטיות של מורים

מורים להיסטוריה בלבד	מורים להיסטוריה ומקצוע נוסף	מורים שאינם מלמדים היסטוריה	
50%	46%	24%	»בהחלט« להדגיש ידע קוגניטיבי
40%	43%	45%	»בהחלט« להדגיש היבטים חוייתיים

”אנחנו בבית הספר, ואני כרכזת מחלקת ההיסטוריה, מנסים להפעיל את השפעתנו להוסיף שעות לפעילויות בלתי פורמליות...“ (מוכה להיסטוריה ומתמטיקה בבית ספר ממלכתי דתי במיצב חברתי-כלכלי נמוך).

למרות ההבדלים בדגשים, כמעט כל המורים מעודדים דיונים בערכים ובעקרונות המוסר במהלך הלימוד על השואה. שלא במפתיע, דיונים תיאולוגיים שכיחים הרבה יותר בבתי הספר הממלכתיים דתיים. בעוד שרק יותר ממחצית המורים בבתי הספר הממלכתיים סיפרו שתלמידיהם שואלים שאלות תיאולוגיות בנוגע לשואה, 88% מהמורים בבתי הספר הממלכתיים דתיים נשאלים שאלות תיאולוגיות במהלך הוראת השואה. המורים בבתי הספר הממלכתיים דתיים חשים נוח יותר לענות על שאלות מסוג זה, אף שרוב המורים בבתי הספר החילוניים גם חשים בנוח (גם אם פחות נוח »בהחלט«) במתן מענה לשאלות התיאולוגיות של התלמידים.

טבלה 58: דיונים תיאולוגיים ומוסריים בהוראת השואה

סך-הכול	מורים בבתי ספר ממלכתיים דתיים	מורים בבתי ספר ממלכתיים	
האם אתה מעודד דיונים בערכים ומוסר במסגרת העבודה של הוראת השואה			
46%	42%	47%	בהחלט
44%	45%	43%	כן
11%	13%	10%	לא/בכלל לא
האם התלמידים מעלים שאלות תיאולוגיות במסגרת לימודי השואה?			
21%	46%	14%	לעיתים תכופות
44%	42%	44%	לפעמים
29%	12%	34%	לעיתים נדירות
6%	0%	7%	לא
האם אתה חש בנוח לתת מענה לשאלות הללו			
42%	52%	39%	בהחלט
50%	47%	51%	כן
8%	1%	10%	לא/כלל לא

מחשבות ומסקנות זמניות⁴¹

במחקר וניתוח זה, שאפנו למסור סקירה כללית, ולצייר תמונה רחבה יותר של הוראת השואה בבתי הספר הממלכתיים בישראל. התבוננו בהיבטים רבים של הנושא ושקלנו את שלוש האוכלוסיות העיקריות הקשורות בהוראת השואה על בסיס יומי, בעיקר מנהלי בתי הספר, המורים והתלמידים.

למדנו דברים שיש בהם ערך. בעוד שהוראת השואה מוצעת כבר בבתי הספר במשך עשרות שנים, והיא מורחבת ומוגברת באופן מתמשך, לא היה בסיס נתונים מוצק שעל פיו ניתן היה להעריכה. עכשיו שהמידע הבסיסי קיים וניתן להשתמש בו כדי להעריך את ההתקדמות שנעשתה באופן שיטתי ורציונלי כמו גם את האתגרים וההזדמנויות העתידיים. אנו רואים בזאת את התרומה העיקרית של פרויקט מחקר זה.

הממצא המרשים ביותר הוא החשיבות המיוחסת לנושא השואה. גילינו זאת פעם אחר פעם, בקרב התלמידים, המורים, המנהלים והמומחים. ניתן לומר בביטחון שכל אחד במערכת החינוך הישראלית חושב שהוראת השואה חשובה, מעניינת, מרתקת, כדאית ומגיע לה יותר זמן ותשומת לב. מידה רבה של מחשבה ניתנה לדרכים הטובות ביותר ללימוד השואה, המסרים המוקנים, והפעילויות והשיעורים המוצעים ללימוד. מחקר אמפירי זה אישר את הנחתו של יאיר אורון (2008) בדבר המקום המרכזי אותו תופסת השואה במודעות הישראלית הלאומית והמאמץ שמשקיעה מערכת החינוך בהוראת השואה.

ההסכמה הכללית מרשימה גם היא. לא רק שיש הסכמה בנוגע לחשיבות הכללית של הוראת השואה, קווי הדמיון המשותפים בין הקבוצות השונות שנסקרו עולים בהרבה על ההבדלים. כמובן שקיימים הבדלים: בין תלמידים צעירים ומבוגרים יותר, בין מערכת בתי הספר הממלכתית והממלכתית דתית, בין המטרות של המנהלים ואלו של המורים. השתדלנו להביט על ההבדלים הללו בפירוט מסוים. הממצאים הללו עשויים להיות שימושיים בהכוונה של תכנית הלימודים של הוראת השואה בסוגי בתי הספר השונים. אך לא ניתן להפריז באשר לקווי הדמיון ולהסכמה הכללית. מלבד מספר יוצאים מין הכלל, ההבדלים הם במידת הדגשה לעומת נקודות מבט מנוגדות בתכליתן.

מן הסתם, עדיין יש הרבה ללמוד. מעקב אחר השינויים במרוצת הזמן תאפשר הערכה מדויקת יותר של התקדמות ושינויים. התוצאות של מחקר זה מציינות חלק מההנחות והשאלות העיקריות שיש לבחון במחקרים שיבואו.

רבים מהמורים והמנהלים רוצים לראות מיזוג בין לימודי השואה ונושאים אחרים. מחקרים עתידיים עשויים לבחון לעומק את האופן שבו בתי הספר מנסים להשיג את המיזוג הזה. מהם המסרים והלקחים הנלמדים בהוראת השואה שעשויים להיות מיושמים לתחומי לימוד אחרים? אלה פעילויות ספציפיות עשויות לשמש לצורך שילוב בין לימודי השואה לבין מקצועות אחרים? יש לבחון בצורה מעמיקה יותר את תפקידו של מתאם המיזוג בין לימודי השואה ומקצועות אחרים.

המורים והמנהלים מציעים בחוזקה להגדיל את ההיבטים החווייתיים של הוראת השואה. מהן הפעילויות החווייתיות הטובות ביותר שיש להציע לתלמידים? יש להבין באופן מעמיק יותר את הכשרת המורים לתכנון והנהגת שיעורים חווייתיים בנושא השואה. בנוסף, הגדלת כמות הפעילויות החווייתיות מרמזת על שינוי משמעותי רחב בבתי הספר. באופן מסורתי, בתי הספר מדגישים מרכיב

⁴¹ נערך מחקר, לדוגמה, שהעלה חששות כבדים בנוגע לשימוש של פעילויות הדמיה בלימוד השואה, במיוחד כשמדובר בתלמידים צעירים יותר (לדוגמה: Totten, 2000).

קוגניטיבי שמועבר באמצעות הרצאות המורים, וכפי שראינו, זוהי הדרך העיקרית שבה השואה נלמדת בזמן זה. אם לימוד השואה יהפך לריגושי וחוויתי יותר, מה תהיה ההשפעה על סביבת כיתת הלימוד ובית הספר הכוללת?

ביצענו מחקר ראשון של המטרות של הוראת השואה, וגילינו שהן כוללות מסרים יהודיים, ציוניים ואוניברסליים. כפי שניתן לראות בסיכום ההיסטורי, המטרות הללו השתנו במהלך השנים. מעבר לכך, הן הורחבו והשתנו במשך העשורים האחרונים. מחקר מתמשך עשוי להראות כיצד המטרות הללו ממשיכות להשתנות (או לא) בשנים הבאות. יש להדגיש במיוחד את המסרים והערכים השונים במערכות בתי הספר הממלכתיות והממלכתיות דתיות. גילינו שההבדלים בין המסרים שהמנהלים והמורים במערכות בתי הספר הממלכתיות והממלכתיות דתיות שונים בהחלט, בעוד שהאמונות של התלמידים בשני סוגי בתי הספר דומות מאוד. המידה שבה המטרות והמסרים של בתי הספר נספגים אצל התלמידים צריכה לקבל תשומת לב נוספת בעתיד.

תופעת המסעות לפולין התרחבה רבות מאז ראשיתה לפני כשני עשורים. גילינו שהמסע מרחיב את הידע של התלמידים בנושא (כפי שנמדד על-ידי ההיכרות שלהם עם מגוון רחב של פריטים הקשורים לשואה). גילינו גם שלמסע לפולין יש השפעה קלה על חיזוק הזהות היהודית והישראלית של התלמידים, כמו גם על תחושת המחויבות שלהם לערכים אוניברסליים. ישנם דיונים מתמשכים בנוגע לתוכנית זו, במיוחד במונחים של תמיכה ממשלתית והאפשרות לנסות ולהגדיל את מספר התלמידים המשתתפים. הנתונים שנאספו כאן, עשויים להיות שימושיים בהערכת האפשרויות. מחקרים עתידיים עשויים לבחון את האופן שבו החוויה בפולין פועלת בהדדיות עם תחומים אחרים של הוראת השואה ואת תפקיד המורים המלווים לפני, במהלך ואחרי המסע. תחום נוסף למחקרים עתידיים יהיה האפשרות של הרחבת התוכנית כך שתכלול מסעות לגרמניה בנוסף למסע לפולין או במקומו. ייתכן שימצא מימון מהממשלה הגרמנית או ממוסדות גרמניים. יהיה צורך לקבוע מה החשיבות החינוכית של מסע בית ספרי עשויה לכלול, בהשוואה לתוכנית הקיימת של המסעות לפולין.

ישנן כמה אוכלוסיות שעדיין לא נסקרו, בעיקר תלמידים בבתי ספר הערביים ותלמידי החינוך היהודי העצמאי. עדיין רב הנסתר על הידוע באשר לדרכים שבהן השואה נלמדת בבתי הספר הללו.

מחקר זה הוא צעד ראשון וחלוצי בהערכת התוכנית הלאומית של הוראת השואה. השאיפה היא שמחקרים עתידיים יעמיקו וירחיבו את הידע של כולנו בנושא חשוב ומרתק זה.

ביבליוגרפיה

- Aboud, F.E. (1988). *Children and Prejudice*. New-York: Blackwell.
- Aharon, Y (2001). *Value Oriented Education in General and Religious State Schools in the Context of the Holocaust*. Tel Aviv. (Hebrew).
- Ashworth, G.J. (2002). Holocaust tourism: The experience of Kraków-Kazimierz. *International Research in Geographical and Environmental Education*, 11 (4), 363-367.
- Beech, J. (2000). The enigma of holocaust sites as tourist attractions: The case of Buchenwald. *Managing Leisure*, 5 (1), 29 – 41.
- Beim, A. & Fine, G. (2007). Trust in testimony: The institutional embeddedness of Holocaust survivor narratives. *Archives of European Sociology*, 48, 55-75.
- Borg, I. & Groenen, P. (1997) *Modern Multidimensional Scaling: Theory and Applications*. New York, Springer.
- Cargas, H. (2003). *Problems Unique to the Holocaust*. Kentucky: University of Kentucky Press.
- Cohen, E.H. (2008). *Youth Tourism to Israel: Educational Experiences of the Diaspora*. Clevedon, UK: Channel View Publications.
- Cohen, E.H. (1999). Prior community involvement and 'Israel Experience' educational tours. *Evaluation and Research in Education*, 13 (2): 76-91.
- Cohen, E. H. & Amar, R. (2005). External variables: Some novelties and applications. In W. Bilsky and D. Elizur (Eds.), *Facet Theory: Design, Analysis and Applications*, (pp. 231-240). Rome.
- Fargo, U. (1989). Jewish identity of Israeli youth, 1965-1985. *Yahadut Zmanenu*, 5, 259-287.
- Fargo, U. (1982). *A Summary of Holocaust Education on Israel*. Haifa. (Hebrew).
- Feldman, J. (1999). Voyages to Poland: Sensitizing educators to non-verbal elements. Paper presented at Yad Vashem. Viewed online May 3, 2009 at <http://www1.yadvashem.org/download/education/conf/Feldman1B.pdf>.
- Firer, R. (1989). *The Agents of the Lesson*. Tel Aviv. (Hebrew).
- Gerstenfeld, M. (2008). Holocaust Trivialization. Viewed online May 12, 2009 at http://www.jcpa.org/JCPA/Templates/ShowPage.asp?DRIT=3&DBID=1&LNGID=1&TMID=111&FID=253&PID=0&IID=2101&TTL=Holocaust_Trivialization
- Gorsuch, R. (1983). *Factor Analysis*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Godsi, L. (1998). Development of Perceptions of Arab Groupings among Jewish-Israeli Children. MA thesis, School of Education, Tel Aviv University.
- Greenblum, J. (1995). A pilgrimage to Germany. *Judaism*, 44 (4), 478- 485.
- Gur Ze'ev, I. (1999). *Philosophy, politics, and education in Israel*. Haifa. (Hebrew).
- Gorny, Y. (1998) *Between Auschwitz and Jerusalem*. Tel Aviv. (Hebrew).
- Gutman, Y. (1999). *Shoah and Memory*. Jerusalem: Zalman Shazar Center. (Hebrew).
- Hadad, A. (2003). *The Shoah of the Jewish People during the Second World War*. Dani Books Publisher. (Hebrew).
- Haynes, S. (1998). Holocaust education at American colleges and universities: A report on the current situation. *Holocaust and Genocide Studies*, 12 (2), 282-307.
- Heinman, R. (1999). *The Alternative Agents for Holocaust Education*. Tel Aviv. pp. 10-12.

- Keren, N. (1998). Maintaining memory in the darkness. *Zmanim*, 64, 56-64. (Hebrew).
- Keren, N. (1985) *The influences of those who shape public opinion on one side and the holocaust research from the other side on the development of the educational discussion and educational programs about the holocaust in the post elementary schools and the informal education in Israel between 1948-1981* \ PHD dissertation. Jerusalem. (Hebrew).
- Klein-Kassenoff (1999). *Teaching the Holocaust to a multicultural community: Successes, issues and concerns*. Paper presented at the Second International Conference on the Holocaust and Education, Jerusalem.
- Kohlberg, Lawrence (1981). *Essays on Moral Development, Vol. I: The Philosophy of Moral Development*. San Francisco, CA: Harper & Row.
- Kugelmass, J. (1994). Why we go to Poland: Holocaust tourism as secular ritual. In J. Young (Ed.), *The Art of Memory Holocaust Memorials in History*, (pp. 174-184). Washington, DC: Prestel.
- Lazar, A., Chaitin, J., Gross, T., & Bar-on, D. (2004a). A journey to the Holocaust: Modes of understanding among Israeli adolescents who visited Poland. *Educational Review*, 56 (1), 13-31.
- Lazar, A., Chaitin, J., Gross, T., & Bar-on, D. (2004b). Jewish Israeli teenagers, national identity and the lessons of the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, 18 (2), 188-204.
- Levy, S. (1994). *Louis Guttman on Theory and Methodology: Selected Writings*. Dartmouth, MA: Aldershot.
- Liebman, C. and Yadgar, Y. (2004). Israeli identity: The Jewish component. In A. Shapira (Ed). *Israeli Identity in Transition*. Westport, CT: Greenwood Publishing. Pp. 163-184.
- Loehlin, J. (2004). *Latent Variable Models: An Introduction to Factor, Path, and Structural Equation Analysis*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Mankowitz, Z. (2002). *Life between Memory and Hope: The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*. New York: Cambridge University Press.
- Michman, D. (1996). The impact of the Holocaust on religious Jewry. In Y. Gutman and A. Saf (eds.) *Major Changes within the Jewish People in the Wake of the Holocaust. Proceedings of the Ninth Yad Vashem International Historical Conference*, pp. 659-707. Jerusalem: Yad Vashem.
- Michman, D. (2000). From Holocaust to revival! From Holocaust to revival? The historiography of the consequential connection between the Holocaust and the establishment of the State of Israel – between myth and reality. *Considerations of the Revival of Israel*, 10, 234-259. (Hebrew). English version: (2003). The Causal Relationship between the Holocaust and the Birth of Israel: Historiography between Myth and Reality, in: Michman, D. *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues*. London: Vallentine Mitchell, 303-328.
- Nora, P. (1989). Between memory and history. *Representations* 26, 7-25.
- Nora, P. (1998). *Realms of Memory*. New York: Columbia University Press. [originally published in French as *Les Lieux de Mémoire* Paris: Gallimard [1984-1992].
- Oron, Y. (1993). The Holocaust and me: Opinions and attitudes of education students in Israel towards the Holocaust. *Dapim*, 16, 37-66.

- Oron, Y. (2008). The Shoah: A Central Factor in the Jewish-Israeli Identity, in Cohen, E.H. *Jewish identity, values and leisure of Israeli youth*. (2008) Tel Aviv, Israel: The Kelman Center, School of Education, Tel Aviv University (in Hebrew), 153-160.
- Petrie, J. (2009). *The Secular Word "Holocaust": Scholarly Sacralization, Twentieth Century Meanings*. Viewed online May 13, 2009 at <http://www.berkeleyinternet.com/holocaust/>.
- Phillips-Berenstein, M. (2001). *Arabs' Stereotypes and Prejudice by Secular Students of Low SES and Religious Students of Middle SES*, MA thesis, Tel Aviv University.
- Piaget, J. (1932). *The Moral Judgment of the Child*. London: Kegan Paul.
- Pirer, Ruth. *The agents of the lesson*. Tel Aviv. 1989. (Hebrew). 106-108.
- Porat, D. (2004). From the Scandal to the Holocaust in Israeli education. *Journal of Contemporary History*, 39 (4), 619-636.
- Resnik, J. (2003). 'Sites of memory' of the Holocaust: Shaping national memory in the education system in Israel. *Nations and Nationalism*, 9 (2), 297-317.
- Romi, S. & Lev, M. (2003). Youth and the Holocaust: Changes in knowledge, feelings, and attitudes following the journey to Poland. *Megamot*, 42 (2), 219-239. (Hebrew).
- Rosenthal, A. (2002). *The Holocaust – History or Education and Ideology? Historiographical approaches to the Holocaust as reflected in textbooks used by Israeli public high schools between the years 1946-1961*. MA-thesis, Department of Jewish History, Bar-Ilan University (Hebrew).
- Segev, Tom. (1991). *The Seventh Million The Israelis and the Holocaust*. Jerusalem (Hebrew).
- Shechter, C. (2002). *The Influence of the Journey to Poland on Teenagers' Empathy towards Israeli Arab Suffering*. Haifa.
- Shoham, E., Shiloah, N. & Kalisman, R. (2003). Arab teachers and Holocaust education: Arab teachers study Holocaust education in Israel. *Teaching and Teacher Education*, 19, 609-626.
- Short, G. (1994). Teaching the Holocaust: The relevance of children's perceptions of Jewish culture and identity. *British Educational Research Journal*, 20 (4), 393-405.
- Totten, S. (2000). Diminishing the complexity and horror of the Holocaust: Using simulations in an attempt to convey historical experiences. *Social Education*, 64 (3), 65-71.
- Vaknin, R. (1998). *Jewish Identity: A Consideration of the Sources of Israel*. Jerusalem. (Hebrew).
- Vargen, Y. (2008). *Student Journeys to Poland*. Jerusalem: The Knesset Center for Research and Information.
- Wyman, D. (1984). *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941-1945*. NY: Pantheon Press.
- Yablonka, H. (2008). *Off the Beaten Track – The Mizrahim and the Shoah*. Tel Aviv: Miskal – Yedioth Aharonot Books and Chemed Books (Hebrew).